

Topónimos que trazan camiños: a microtoponimia relacionada co trazado das rutas xacobeas en Galicia

Vicente Feijoo Ares

Real Academia Galega

ORCID: 0000-0001-8784-2611

Resumo: Nesta comunicación falaremos das pegadas toponímicas dos Camiños de Santiago a través da análise dalgúns topónimos maiores e menores situados a carón das distintas rutas xacobeas que percorren Galicia. Mostraremos en mapas os topónimos que se repiten nos distintos trazados cuxa relación co Camiño é sobradamente coñecida como *Hospital*, *Alberguería*, *Camiño*, *Francos*, *O Camiño Real*, *A Calzada*, *Santiago*... Pero a novidade deste estudo está na localización e análise doutros moitos microtopónimos motivados polo secular paso de peregrinos por estes vieiros: *O Camiño do Milagre*, *A Pena dos Tormentos*, *O Camiño dos Perdidos*, *A Venda do Bispo*, *A Fonte dos Peregrinos*, *A Fonte Santa* ou *A Corga dos Maragatos*, acompañados, nalgúns casos, polas historias reais ou fantásticas de tradición oral forxadas arredor destes topónimos.

Palabras chave: microtoponimia, Camiño de Santiago, *Galicia Nomeada*, tradición oral, culto xacobeo.

Abstract: This paper will discuss the toponymic traces of the Ways of St James through the analysis of some major and, above all, minor toponyms located near the different pilgrimage routes that span Galicia.

We will show in a viewer the toponyms that are repeated on the different routes whose relationship with the Camino is well known, such as *Hospital*, *Alberguería*, *Camiño*, *Francos*, *O Camiño Real*, *A Calzada* and *Santiago*. However, the original approach of this study lies in locating and analysing many other microtoponyms related to the long tradition of pilgrims travelling along these routes: *O Camiño do Milagre*, *A Pena dos Tormentos*, *O Camiño dos Perdidos*, *A Venda do Bispo*, *A Fonte dos Peregrinos*, *A Fonte Santa* or *A Corga dos Maragatos*. In some cases, these are accompanied by the real or fantastic stories of oral tradition forged around these toponyms.

Key words: Microtoponymy, Way of St. James, *Galicia Nomeada*, oral tradition, cult of the Way of St. James

INTRODUCCIÓN

Son moitos os camiños oficiais que atravesan a nosa terra e aínda son máis as variantes que deberon existir. Os historiadores e investigadores do fenómeno xacobeo botaron man da documentación histórica para ter un maior coñecemento das distintas trazas das rutas xacobeas oficiais, pero non podemos esquecer que a toponimia, de forma directa ou indirecta, supón un indicio moi valioso que non se debe desprezar para obter información do paso continuado de peregrinos polos distintos camiños que os levaron ata Compostela.

As primeiras peregrinacións a Santiago de Compostela están recollidas en varios textos, entre os que destacan a *Historia compostelana*, promovido no século XII polo arcebispo Xelmírez; e o *Liber Sancti Jacobi* (LSI), na mesma época, que contén a que é considerada como a primeira guía do Camiño e incluso a primeira guía turística. Tamén podemos destacar a literatura odepórica, isto é, o xénero literario e documental formado polos diarios que os propios peregrinos redactaban durante a súa viaxe a Compostela, principalmente alemáns (Georg Tetzl de Nüremberg, Leo von Rozmithal, Nikolaus von Popplau, Sebald Örtel de Nüremberg...) e italianos (Giovanni Battista Confalonieri, Bartolomeo Bourdelot, Cosme de Médici, Domenico Laffi...), e que constitúen o testemuño máis directo da súa peregrinación.

Agora ben, a nosa investigación está centrada soamente no territorio galego. Para iso revisamos os nomes de lugar, tanto maiores coma menores, existentes nas dez rutas que aparecen na páxina oficial do Camiño de Santiago en Galicia¹ e cuxos trazados están implementados na cartografía dixital galega, todos eles dispoñibles tamén no visor de *Galicia Nomeada*. Estes camiños son: *O Camiño Francés*, *O Camiño a Fisterra e Muxía*, *A Vía da Prata ou Camiño Mozárabe*, *O Camiño Inglés*, *O Camiño Primitivo*, *O Camiño do Norte*, *A Ruta do Mar de Arousa e río Ulla*, *O Camiño de Inverno*, *O Camiño Portugués* e *O Camiño Portugués pola Costa* (figura 1).

Recentemente oficializáronse novas rutas como as que veñen de Portugal atravesando a zona do Ribeiro: o *Camiño Miñoto Breeiro* ou *Camiño da Geira e dos Arrieiros*; e mais a nova *Ruta de Muros-Noia*, declarada como ruta xacobeá o 15 de decembro de 2020. A primeira era utilizada basicamente polos arrieiros que traían o viño do Ribeiro a Compostela e polos romeiros que aproveitan

1 Pódese consultar en <https://www.caminodesantiago.gal/gl/planifica/as-rutas>

Fig. 1. Mapa coas distintas rutas xacobeas oficiais que atravesan o territorio galego.
Fonte: elaboración propia

as augas mineiro-medicinais das terras ourensás para sandar das súas doenzas. A segunda percorrían os ingleses que, navegando, chegaban aos portos de Muros, O Porto do Son, O Freixo de Sabardes e Noia para logo facer a pé o camiño ata Compostela polos concellos de Lousame, Rois, Brión e Ames. Estas dúas rutas aínda non están xeorreferenciadas e, por tanto, non foron obxecto deste estudo toponímico.

En todas elas tratamos de buscar paralelismos entre topónimos que se repiten nos distintos trazados e que teñen unha clara afinidade semántica coas vías de comunicación, en xeral, e co Camiño de Santiago, en particular, xa apuntada por outros investigadores ou que resulta notoria na súa propia etimoloxía. A novidade deste estudo está en situalos nun mapa de Galicia para comprobar a proximidade ás rutas e a súa posible relación. Deste xeito, tamén demostramos a utilidade dunha ferramenta dixital como *Galicia Nomeada*² para calquera tipo de investigación toponímica, filolóxica, etnográfica, histórica... partindo dos nosos nomes menores. Ante todo, convén deixar claro que algunhas das nosas propostas son hipotéticas, pois non sempre contamos con información oral ou documental que demostre esa relación intrínseca entre o topónimo e o Camiño.

Mil anos de peregrinacións deixaron xunto ao Camiño un inmenso patrimonio cultural, material e inmaterial, non só constituído por mosteiros, igrexas ou hospitais, senón tamén por lendas, tradicións, costumes, cantigas e topónimos. Nas seguintes páxinas veremos como este encontro de linguas, culturas, tradicións e rituais de xentes procedentes de toda Europa está presente en moitos dos nosos topónimos, cunha orixe vinculada ao paso do Camiño ou con lendas relacionadas co culto xacobeo.

1. FONTES EMPREGADAS

A fonte fundamental da que bebe este estudo é a base de datos do proxecto *Galicia Nomeada* que conta actualmente con 537 245 topónimos recompilados en toda Galicia, dos que se poden visualizar e descargar en distintos formatos 492 544. Estes nomes proceden da microtoponimia recollida polo desaparecido *Proxecto Toponimia de Galicia* (PTG 2000-2011), da toponimia oficial do *Nomenclátor de Galicia* 2003 (NG) e das achegas públicas que fixeron os preto de 3 000 colaboradores con que conta o proxecto colaborativo *Galicia Nomeada*.

Cómpre dicir que actualmente está recollido un 35 % do territorio galego e, respecto dos concellos polos que pasan as distintas rutas xacobeas, contamos con microtopónimos rexistrados nun 60 % deles.

Ademais dos topónimos, en moitos casos contamos nesta base de datos con información relativa ás lendas de tradición oral que se recolleron arredor

2 Véxase en <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor>

deles, algunhas claramente relacionadas co paso do Camiño. Entre as distintas capas de información xeográfica que podemos cargar no visor de *Galicia Nomeada* está a dos trazados das rutas xacobeas mencionadas anteriormente.

Naqueles concellos polos que pasan estas rutas onde aínda non se recolleu a súa microtoponimia, botouse man dos mapas dixitais a escala 1:25 000 do Instituto Xeográfico Nacional,³ en que aparecen marcados tamén os distintos Camiños de Santiago. Estes mapas pódense cargar igualmente no visor de topónimos de *Galicia Nomeada*, do mesmo xeito que a capa coa información catastral ou a da cartografía de Galicia a distintas escalas. A superposición de todos estes mapas resultounos moi útil en zonas onde aínda non había microtoponimia rexistrada no traballo de campo.

A lectura do libro V do *Liber Sancti Jacobi*, na versión traducida ao galego por Eduardo López Pereira do *Códice Calixtino*, o manuscrito conservado na catedral de Santiago, serviunos de punto de partida para comezar esta investigación. A maior parte dos topónimos do LSI referidos ao Camiño aparecen mencionados no capítulo 3 da *Guía do Peregrino*. Son os lugares polos que avanza o chamado Camiño Francés ao seu paso pola Península Ibérica. A través das distintas xornadas vai indicando os montes, pasos ou portos, os ríos ou os hospitais por onde atravesan os peregrinos e as súas prácticas, como por exemplo o costume de levar pedras para facer cal para a catedral de Santiago, pedras que formaron moitos dos amilladoiros que xeraron topónimo. A identificación dos lugares de destino e hospedaxe tamén foi motivo de que, ao longo dos séculos, se construísen nestes lugares algún edificios relixiosos e civís de destacado valor arquitectónico e cultural. Tamén fala das terras que se atopan no Camiño e das características das súas xentes, onde saen mellor parados os galegos ca os vascos e navarros (López Pereira 1993, pp. 150-155). En definitiva, todo isto deunos pistas para saber que tipo de topónimos buscar na nosa microtoponimia e coñecer cales son as tradicións relixiosas relacionadas cos hábitos do peregrino.

Consultáronse as actas de congresos ou encontros celebrados en Galicia nos últimos anos sobre os itinerarios xacobeos galegos.⁴ Entre elas, gustaríame

3 Pódense consultar e descargar en <https://www.ign.es/web/resources/publicaciones/Camino-Santiago/index.html>

4 Actas do Congreso *O Camiño de Santiago para o século XXI. O Camiño Primitivo*, celebrado en Lugo os días 27, 28 e 29 de abril e 4 de maio de 2006, promovido e organizado pola S.A. de Xestión do Plan Xacobeo, Dirección Xeral de Turismo, Consellería de Innovación e Industria. Actas do Congreso *O Camiño de Santiago para o século XXI. O Camiño Portugués*, celebrado en Pontevedra os días 22, 23, 24 e 28 de marzo de 2007, promovido e organizado pola S.A. de Xestión do Plan Xacobeo, Dirección Xeral de Turismo, Consellería de Innovación e Industria.

destacar o libro publicado pola Real Academia Galega cos artigos da *VI Xornada de Onomástica de Pontevedra*, onde se tratou o tema “A onomástica e o Camiño de Santiago” (Boullón e Méndez 2021). Outra obra de referencia, sobre todo para pescudar na toponimia viaria relacionada co Camiño de Santiago, foi o marabillioso libro de Elisa Ferreira Priegue (1988) *Los caminos medievales de Galicia*.

Por último, na actualidade tamén podemos atopar moita información sobre o Camiño e sobre os lugares polos que pasa en Internet, tanto en blogs de peregrinos como nas páxinas webs oficiais das distintas rutas. Neste aspecto, cómpre destacar o blog do xornalista e escritor Xurde Morán,⁵ pois nel deixa testemuño escrito e gráfico da súa peregrinación por algúns dos camiños galegos citando moitos nomes de lugar; o blog de Xoán Arco da Vella,⁶ entusiasta por compartir a grandeza da cultura do noso país; e a Xacopedia,⁷ a enciclopedia dixital da cultura xacobeá, onde ademais de topónimos aparecen cuestións históricas e de tradición oral arredor do Camiño.

2. CRITERIOS E MÉTODO DE ESCOLLA DO CORPUS TOPONÍMICO XACOBEO

Para este traballo seleccionamos topónimos, maiores e menores, situados a carón das trazas oficiais, entre 500 metros e 1 km aproximadamente. Nalgúns casos, tivemos en conta as posibles variantes do Camiño non recoñecidas oficialmente. O obxectivo era buscar topónimos referidos a vías de comunicación; a edificios relixiosos; a establecementos destinados á mantenza, repouso e curación dos peregrinos; a fontes con augas milagreiras e curativas; aos distintos nomes que recibían os peregrinos na tradición popular; a símbolos de pedra xacobeas como os amilladoiros; ás prácticas relixiosas dos camiñantes; ás actividades comerciais vencelladas co paso do Camiño; ás ordes militar-relixiosas que protexían os peregrinos; ás lendas relacionadas co apóstolo Santiago...

Respecto dos topónimos que fan referencia a establecementos (*A Venda, A Pousada, O Hospital...*), ou a construcións relacionadas coa relixión (*A Ermida, O Convento, O Cruceiro...*), o obxectivo, a priori, era seleccionar soamente aqueles

5 <https://xurdemoran.blogspot.com/p/bienveni-blog-oficial-del-periodista-y.html>

6 <http://www.xoanarcodavella.com/>

7 <https://xacopedia.com/>

en que xa non existe a realidade dos elementos que evocan e, por tanto, só o topónimo evidencia a súa existencia noutrora. Agora ben, para os edificios relixiosos, pareceunos interesante durante a investigación anotar tamén os nomes de igrexas e capelas existentes na actualidade nas rutas galegas para determinar cales eran os santos, santas e virxes con máis ocorrencias.

Baseándonos nestes criterios, creamos un corpus formado por máis de 400 topónimos nunha folla de cálculo coa seguinte información para cada un dos nomes rexistrados:

- Camiño: nome da ruta
- Concello
- Parroquia
- Aldea: a máis próxima, no caso de nomes de terras, montes ou elementos de interese cultural
- Topónimo: nome das terras e entidades de poboación polas que pasa o camiño; fonte ou elemento de interese cultural situado á súa beira
- Tipoloxía xeográfica: terras, penedos, fontes, capelas...
- Fonte de procedencia: mapa, base de datos, publicación, blog, web...
- Observacións: información oral e documental.

Tanto para indagar sobre as historias reais ou fantásticas que motivaron algúns dos nomes escollidos a carón do camiño —por exemplo *A Pena dos Tormentos* ou *A Pena das Mentiras*—, como para corroborar algunha información rexistrada polos colaboradores do proxecto *Galicia Nomeada*, comprobar a veracidade dos testemuños recollidos ou as distintas versións, fixéronse chamadas telefónicas ás aldeas ou vilas. Nalgún caso, a información de tradición oral na Vía da Prata e no Camiño Francés obtívose da propia experiencia como peregrino de quen redacta este artigo.

Queremos deixar claro que, seguramente, non son “topónimos xacobeos” todos os que están nesta escolma nin están todos os que son. Trátase dunha iniciativa de investigación nacida a raíz da temática deste congreso e que dá para un traballo moito máis amplo e profundo. Ademais, a base de datos de *Galicia Nomeada* crece diariamente, polo que sempre chegarán novos topónimos e novos datos cos que seguir completando esta investigación na cal só pretendemos poñer a primeira pedra.

Non se engaden neste artigo as táboas coas listaxes completas de topónimos escolmados nin se engadirán todos os mapas e imaxes aéreas que se fixeron para a presentación no congreso por unha cuestión de limitación de espazo, pero procuramos mencionar algúns exemplos de cada temática coa súa localización concreta.

3. CLASIFICACIÓN SEMÁNTICA DOS TOPÓNIMOS DESTE CORPUS TOPONÍMICO “XACOBEO”

Segundo a realidade á que fan referencia os topónimos do corpus escolmado, segundo o seu significado ou segundo as lendas, tradicións ou rituais que motivaron o seu nacemento, creamos esta clasificación de nomes cunha alta probabilidade de estaren relacionados co paso do Camiño de Santiago.

3.1. Relativos ás vías de comunicación

Os camiñantes doutras épocas buscaban en xeral as rutas que lles fosen máis curtas, con menos obstáculos ou menos riscos (había medo aos lobos e aos saltadores, como se reflectirá na toponimia). O habitual era utilizaren as antigas calzadas romanas e camiños reais, pero outras veces buscaban rutas alternativas en función da orografía e do clima dos distintos lugares polos que pasaban.

A Calzada

O topónimo *Calzada* e derivados proceden do latín CALCEATA e refírese a unha antiga *VIA CALCEATA, isto é, un ‘camiño empedrado’. O Camiño de Santiago coincide en moitos tramos coas antigas calzadas romanas, pois eran as vereas máis transitadas na época antiga.

No corpus escolmado temos 37 topónimos que conteñen a palabra *calzada* situados a carón das trazas oficiais: *A Calzada*, *As Calzadas*, *A Calzadiña*, *As Cortiñas da Calzada*, *A Calzada da Ribeira*, *A Calzada do Marco*... Destes, oito corresponden a entidades de poboación e 29 a nomes de terras, montes ou ao propio anaco do camiño que aínda está empedrado na actualidade. Na figura 2 podemos ver onde se sitúan algúns destes topónimos respecto das rutas xacobeas galegas. Como se observa na imaxe, a maior concentración dáse no Camiño Francés.

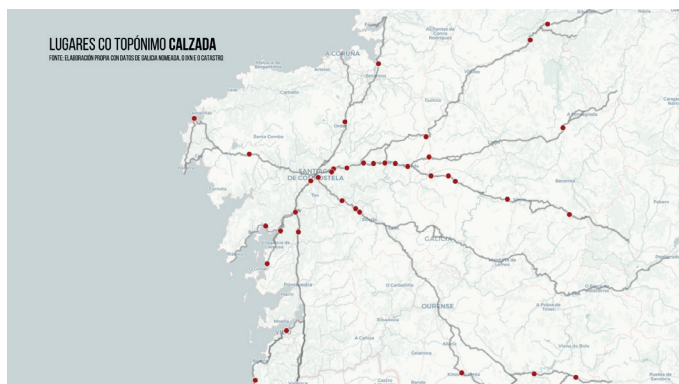

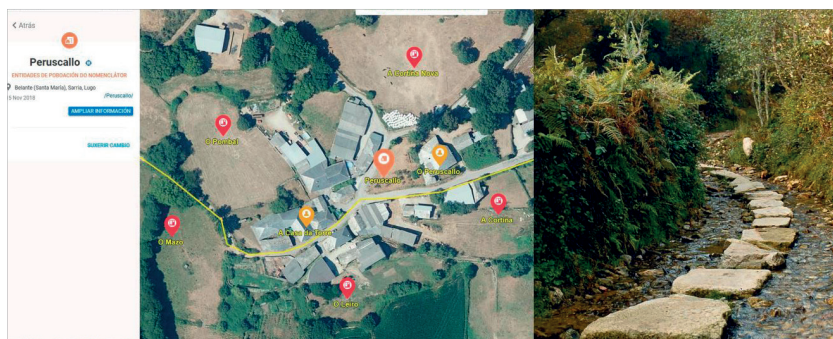
Fig. 2. Localización dos topónimos *Calzada* nas rutas xacobeas galegas. Fonte: elaboración propia con datos tirados de *Galicia Nomeada*

A Empedrada, O Empedrón e O Peruscallo

Estes topónimos teñen moita relación co anterior por faceren referencia a un ‘camiño empedrado’; atopámoslos identificando anacos de camiños, terras ou aldeas polas que pasan as rutas xacobeas. Todos eles son compostos ou derivados do latín *PETRA* > *pedra*.

O Peruscallo dá nome a unha aldea do concello de Sarria pola que pasa o Camiño Francés, onde efectivamente aínda se poden ver nun anaco do camiño uns chanzos de pedra (figura 3). Seguramente é un derivado de *pedra*, quizais a través dun derivado **PETRUSCALIO* ou de *pedrusco* / *pedrisco* ‘grava, pedra miúda, pedrullo’ co sufixo *-allo*. Na documentación medieval aparece como “...e Sancta Maria de Belante in loco, qui vocatur *Pidriscalu*...” (CODOLGA, 1222, Lugo-CatCD 3/357).

Fig. 3. Visor de topónimos de *Galicia Nomeada* coa localización do Peruscallo e Sarria, e unha foto do anaco do camiño empedrado nas proximidades desta aldea. Fonte: *Galicia Nomeada* e Wikipedia

(O) Camiño / O Camín

Camiño é un termo do galego común con moitísima presenza na microtoponimia. Son infinidade os topónimos que o conteñen e que non gardan ningunha relación cos camiños de peregrinación, pero tamén son moitos os que atopamos identificando aldeas, parroquias e terras a carón das rutas xacobeas e cuxa motivación está vencellada a elas. En total pasan dos 70 na nosa escolma. Nos concellos situados na parte máis oriental de Galicia, lindando con Asturias e León, rexistramos a forma dialectal propia *Camín*.

O substantivo *camiño* ‘vía que comunica dous ou máis lugares’ remite a unha forma *CAMMINU, voz de orixe céltica introducida posteriormente no latín.

O topónimo que conta con máis ocorrencias é *O Camiño Real*: 21 nomes rexistrados nas rutas, cinco identificando aldeas e dezaseis como terras ou anacos do itinerario xacobeo (figura 4). O adxectivo *real* ‘pertencente ou relativo ao rei’ procede do adxectivo latino REGALE, á súa vez, derivado de REGE ‘rei’. Os camiños reais eran vías de comunicación feitas polo Estado que servían para o paso de carruaxes. O bo estado de conservación de moitos destes camiños fixo que os aproveitasen os peregrinos para chegar a Compostela, de aí que coincidían en moitos tramos co itinerario oficial das rutas xacobeas. Sobre o seu trazado superpuxéronse moitas das estradas actuais, por iso tamén hai anacos de rutas xacobeas que van por unha estrada e non por camiños de terra ou de pedra.

É moi frecuente que *camiño* apareza acompañado de prefixos que indican a situación das terras respecto da ruta: *Socamiño* / *Sucamiño* (Mondoñedo, C. do Norte); *Sucamín* (Pedrafita do Cebreiro, C. Francés); *Sobrecamiño* (Oia, C. Portugués pola Costa), *San Martiño de Calvos de Sobrecamiño* (Arzúa, C. do Norte);

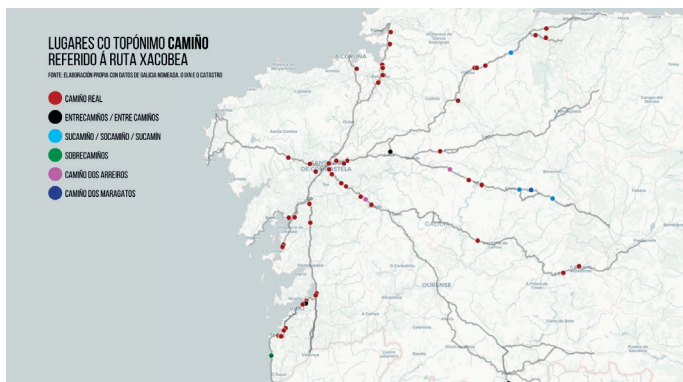

Fig. 4. Localización dos topónimos que conteñen o termo *Camiño* e derivados. Fonte: elaboración propia

Riba do Camín (Triacastela, C. Francés); *Tras do Camiño* (Mondoñedo, C. do Norte); ou *Entrecamiños* (Arzúa, C. Francés).

Por outro lado, tamén rexistramos topónimos compostos con *camiño* que deberon perder a preposición *de* (seguida ou non de artigo) que unía os dous substantivos, quedando na forma actual en aposición, como por exemplo *Porto-camiño* (Negreira, C. a Fisterra e Muxía); *Casacamiño* (Palas de Rei, C. Primitivo) ou *Fontecamiño* (Sarria, C. Francés). Todos eles son de significado transparente.

Outros nomes alternativos para o Camiño de Santiago que quedaron fosilizados na toponimia

No concello de Redondela recolleuse *A Via Vella* ou *O Camiño Vello* para denominar un tramo do C. Portugués, ao seu paso pola parroquia de Quintela. Segundo a información oral, tamén se lle chama *O Camiño dos Frades*.

O Camiño dos Arrieiros é un nome recorrente que atopamos en distintas rutas xacobeas para identificar algúns dos seus tramos, pero é especialmente frecuente no concello de Monterroso para chamarlle ao Camiño Francés. Os arrieiros eran persoas que se dedicaban a conducir mercadorías en bestas de carga, xeralmente viño. Neste concello sempre tiveron unha especial importancia este tipo de comercio e as feiras de gando, sobre todo a Feira de Santos (o primeiro de novembro), celebrada desde o ano 1450 (Xacopedia). Xa mencionamos atrás que esta é tamén unha das denominacións da ruta que viña desde a zona ourensá do Ribeiro ata Compostela.

Relacionados con esta profesión están os maragatos, os habitantes da comarca da Maragatería (León), que tamén deixaron pegada nos nomes dalgúns tramos do Camiño de Santiago: *O Camiño / Camín dos Maragatos* (Pedrafita do

Fig. 5. Mapa onde situamos outras denominacións do Camiño fosilizadas na toponimia menor. Fonte: elaboración propia

Cebreiro e Samos, C. Francés) ou *A Corga dos Maragatos* (Sarria, C. Francés), onde *corga* ten o significado de ‘corredoira, camiño estreito’.

Falando destes camiñantes, tamén atopamos os hodónimos *O Camiño dos Peregrinos* (Santiago de Compostela, C. Francés) ou *O Camín dos Peregrinos* (Ribadeo, C. do Norte).

En Triacastela *O Camiño dos Perdidos* denomina unha variante do C. Francés pola que ían os peregrinos confundidos e daban unha volta máis grande que pola traza oficial, segundo conta a tradición popular recollida en *Galicia Nomeada*. En Fisterra, chámanlle *O Camiño das Pescas* a un tramo da ruta xacobeá, nome motivado porque por aquí transitaban as mulleres de Fisterra cando ían vender o peixe polas aldeas da comarca ou cambialo por produtos da terra (Vilar Álvarez 2010, p. 94).

Dentro das múltiples opcións que os peregrinos teñen para chegar a Compostela procedentes de Portugal, está o C. Portugués pola Costa, que pasa polo mosteiro de Oia. A hospitalidade dos relixiosos que habitaron ese mosteiro foi coñecida ao longo da historia, de aí que este itinerario tamén sexa coñecido como *O Camiño Monacal* (Xacopedia). No concello de Sobrado chámanlle *A Vía Sacra* ao C. do Norte ao seu paso por estas terras, de aí que tamén a cruz situada diante do mosteiro de Sobrado sexa coñecida como *O Cruceiro da Vía Sacra*.

A importancia da igrexa de Santa María do Cebreiro vén dada, ademais de por ser a máis antiga de todo o Camiño de Santiago (construída a mediados do séc. IX polos monxes beneditinos) e antigo priorado e hospital de peregrinos, polo milagre do Santo Graal, supostamente acontecido a mediados do séc. XIV.⁸ Alude a el *O Camiño do Milagre* ou *A Ruta do Milagre*, unha variante do itinerario oficial que conduce dende a aldea de Barxamaior, pasando pola de Fontevedra, ata a do Cebreiro.

Especial atención merecen outras dúas denominacións alternativas para as rutas xacobeas fosilizadas na toponimia: unha delas é *A Antiga* (figura 6), que só rexistramos polo de agora no C. Francés e no C. Inglés; a outra é *O Francés* (figura 7), que rexistramos practicamente en todos os itinerarios galegos.

Respecto da primeira, na parroquia de Padornelo (Pedrafitas do Cebreiro) atopamos unha variante da ruta oficial que xa foi tratada por varios investigadores, entre eles Luís López Pombo (1994), e da que quedou pegada na toponimia por medio destes topónimos: *A Antiga*, *A Chá da Antiga* e *O Camín da Antiga* ou

8 Máis información nesta ligazón da web *Galicia Encantada*: <https://galiciaencantada.com/lenda.asp?cat=0&id=2686>

O Camín dos Romanos. Este nome, *Antiga* (a xente do lugar pronuncia *Antigua*), segundo sinala López Pombo, identifica un antigo camiño romano xa documentado no Catastro de Ensenada, no interrogatorio correspondente á freguesía de San Xoán de Fonfría, cuxa acta foi levantada o 22 de setembro de 1752:

[...] junto al riego antiguo del Camino Real, en otros tiempos llamado Antigua o de los Romanos [...] al Camino de los Romanos, también llamado ahora Antigua, el que sirve para que los pobres peregrinos puedan seguir camino a la tumba del santo [...] cuyo camino es muy transitado por los ditos romeros, arrieros que vienen y van al reino de Castilla [...] y por los tratantes de ganado que por el mismo pasan con sus mesnadas...

Fig. 6. Localización dos topónimos *A Antiga* no Camiño Francés e no Camiño Inglés. Fonte: elaboración propia

Esta denominación tamén se rexistrou baixo o nome *O Prado da Antiga*, identificando unhas terras situadas a carón do C. Francés en Arzúa; e doutras terras situadas a carón do C. Inglés, no concello de Santiago de Compostela, baixo os nomes *A Antiga* e *O Pozo da Antiga*.

Agora trataremos os numerosos casos do topónimo *O Francés*. Algúns investigadores, entre eles Ferreira Priegue (1988, p. 33) e Cabeza Quiles (2012, pp. 276-277) están convencidos de que todos os camiños que ían a Santiago polos que camiñaban peregrinos francos eran denominados *Camiño Francés* ou *Camiño Franco* e mesmo *Camiño Francisco*. A moderna nomenclatura decidiu chamarlle *Francés* só ao máis transitado, en contra do criterio histórico, pois pode comprobarse que tanto na documentación como na toponimia, tal como veremos agora, chamábanlle *Francés* e *Franco* en moitos lugares ao Primitivo, ao do Norte, ao Inglés, ao Portugués... (figura 7).

A documentación antiga reafirma este feito. Así, entre outros moitos testemuños, Ferreira Priegue menciona un escrito do ano 1563 do Arquivo Histórico

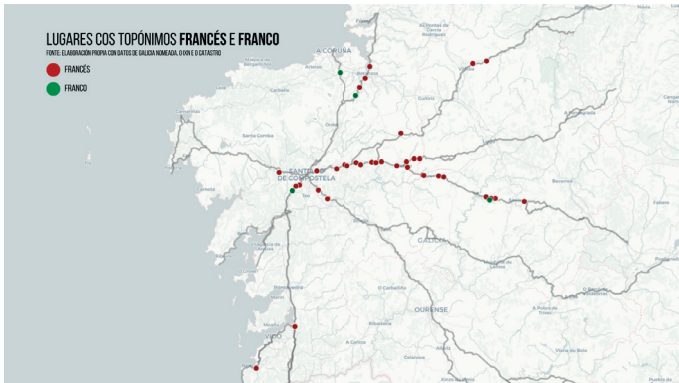

Fig. 7. Localización dos topónimos *Francés* e *Franco* para denominar o Camiño de Santiago ou as terras acaroadas nas distintas rutas. Fonte: elaboración propia

Diocesano de Santiago (1988, p. 134) onde se di que o camiño antigo que ía de Santiago a Carballo ao seu paso pola actual parroquia carballese de Ardaña é chamado “camiño real que va para Santiago y Coruña que más adelante se llama también camino francés”.

Neste topónimo seguramente se produciu a elipse da palabra “camiño”: *O (Camiño) Francés*. Dos 27 topónimos *O Francés* rexistrados nas distintas rutas, só catro corresponden a entidades de poboación: un en Vedra e outro na Estrada, no curso da Vía da Prata; outro en Vilalba, no C. do Norte; e o último en Abegondo, no trazado oficial do C. Inglés. Os outros 23 corresponden a terras situadas a carón dos diferentes itinerarios do Camiño. Entre todas as rutas xacobeas galegas, na que atopamos máis repeticións deste topónimo, como se pode apreciar no mapa, é no propio C. Francés, en clara alusión ao seu nome oficial.

Outro topónimo viario que presenta este mesmo xentilicio é *A Corga Francesa*, que denomina un anaco do C. Francés ao seu paso pola parroquia da Pinza, en Sarria. Entre as varias acepcións do substantivo *corga*, a presente en moitos dos concellos polos que pasa o C. Francés é a de ‘camiño estreito e fondo que discorre entre elevacións do terreo’, concretamente neste de Sarria, onde se usa con este valor na fala local. O topónimo *O Corgo* e *A Corga* proceden do latín *CORRŪGUS* ‘canle, canal’.

A Estrada

Outros topónimos viarios que poden ter relación co paso do Camiño son os que conteñen o substantivo *estrada*, malia que a meirande parte dos microtopónimos que atopamos preto das rutas xacobeas fan referencia á estrada nacional que

pasa polo lugar. Por tanto, adoitan ser topónimos recentes para os que a xente usa o castellanismo *carretera*.

Estrada deriva do lat. (VIA) STRATA ‘calzada, camiño empedrado’, participio pasivo do verbo STERNERE ‘estender’ (Cabeza Quiles 2018, p. 68). É un nome moi común en Portugal e en Galicia que alude aos diferentes estratos dos distintos materiais que os romanos empregaban para construír as calzadas, a base da superposición de diversas capas (area, cascallo, coios...).

Son dez os topónimos *A Estrada* e un *Trasestrada* que atopamos a carón das rutas xacobeas galegas; catro identifican aldeas polas que pasa o Camiño e o resto son terras ou partes do propio Camiño. O máis coñecido é o nome da vila, parroquia e concello pontevedrés da Estrada, situada no chamado *Camiño Breiro ou dos Arrieiros*, onde existiu unha capela e un pequeno hospital de peregrinos chamado do Espírito Santo (Cabeza Quiles 2011, p. 213).

A Vereda / Vereia / Brea

A Brea é nome de lugar moi frecuente por toda Galicia, tanto para designar entidades de poboación (48 no NG) como para terras (máis de 400 en *Galicia Nomeada*). Nos arredores das rutas xacobeas localizamos 30 ocorrencias deste topónimo coas formas *Brea*, a máis común, *Vereia* e o cultismo *Vereda*, menos frecuentes. Provéen do baixo latín VEREDA ‘camiño estreito, vía’, que á súa vez procede do clásico VEREDUS, ‘cabalo de posta’ (DELL), en referencia a que por estes camiños públicos principais circulaban os cabalos de postas.

Moitos dos topónimos compostos con esta voz, referidos a terras, levan o adxectivo *vella* (< lat. VETŪLA), como *A Vereia Vella* no concello da Gudiña, na Vía da Prata (figura 8); *A Brea Vella*, Sarria, no C. Francés; *A Vereda Vella*, Boqueixón, na Vía da Prata... É singular a forma masculina *O Veredo* que

Fig. 8. Localización dos topónimos *A Vereia Vella* e *A Vereia da Serra Seca*, nunha das variantes da Vía da Prata ao seu paso polo concello ourensán da Gudiña. Fonte: *Galicia Nomeada*

rexistramos no concello ourensán de Sandiás, a carón da traza da Vía da Prata, que podería derivar de VIRETUM ‘verxel’ e nada ter que ver con VEREDUS (Ares 2013, II, p. 1007).

Vía / Vieiro / Viana

Vía procede do latín VIA ‘camiño’. Un dos nomes que ten o C. do Norte ao seu paso polas terras da comarca de Melide é o de *Vía Sacra*. De *Vieiro* rexistramos un único caso no C. Inglés, en Abegondo. Para Nicandro Ares (2012, I. p. 511) procede do latín VIARIUS ‘camiño, vereá’, pero para J. Piel (1961, p. 606) podería vir de VENARIUM, derivado de VENA ‘senda’.

Aínda que *Viana* non é derivado de *vía*, a súa relación co Camiño explica moi ben o profesor Gonzalo Navaza en varios dos artigos que lle dedicou á intervención dos reis medievais na toponimia galega, fundamentalmente a de Afonso IX (2016, 2017 e 2019). Nestes traballos, Navaza fai fincapé na vontade que tiveron os reis e señores en favorecer e difundir o Camiño de Santiago, circunstancia que tamén xeraría a creación de topónimos en Galicia de inspiración carolinxia como *Viana*, *Rozavales*, *A Coruña*, *Monforte*, *A Ponte Nafonso*...

Viana dá nome a un concello do sueste ourensán polo que agora non pasa o Camiño pero que pasou noutrora, á súa capital e mais á parroquia na que se atopa esta. Tamén se rexistra como nome de tres aldeas do concello de Chantada e na denominación de dúas das súas parroquias, moi próximas á traza actual do Camiño de Inverno.

Viana do Bolo chamouse *Robreda* ata o século XIII. Malia que non se conserva a carta foral que o rei Afonso IX lle concedeu a esta vila, pola cal pasou a chamarse *Viana*, a documentación consultada por Gonzalo Navaza lévao a data do ano 1206. Na elección deste nome, cómpre ter presente a estreita colaboración na promoción do Camiño de Santiago deste monarca co rei Sancho VII de Navarra, quen no ano 1219 tamén escolleu o topónimo *Viana* para denominar unha localidade navarra situada na ruta xacobeá onde había un hospital de peregrinos.

Para Navaza, estes topónimos *Viana* seguramente son eco da cidade francesa de *Vienne* —que en occitano era *Viana*—, e as súas connotacións xacobeas e carolinxias proveñen da *Historia Turpini*, o libro IV do *Códice Calixtino*, xa que esta era a cidade do arcebispo Turpín, suposto autor do texto en que narra como o emperador Carlomagno liberou as terras de España e de Galicia do dominio

dos mouros. Ademais, a súa forma fonética permitía interpretalo como derivado do latín VIA ‘camiño’ (Navaza 2016, pp. 136-137).

Malia que na actualidade non existe unha variante do C. Francés que pase por alí, na Idade Media si existiu unha vía de comunicación que daba acceso a Galicia desde León pasando por esta localidade, segundo constatou Navaza na documentación medieval. Desde aquí, ía en dirección a Castro Caldelas, atravesaba o río Sil na Ribeira Sacra e chegaba á Terra de Lemos, onde cruzaba o río Miño ata Chantada, onde tamén atopamos os outros lugares chamados *Viana* que acabamos de mencionar. Se miramos cara ao país veciño, Portugal, moi preto da fronteira con Galicia atopamos a localidade de *Viana do Castelo*, cuxo topónimo tamén foi imposto polos reis medievais e está claramente relacionado co paso do Camiño Portugués cara a Santiago pola costa, con albergue para peregrinos na rúa aínda chamada hoxe do *Hospital Velho*.

Parada e derivados

Parada (derivado do latín PARATA, participio do verbo PARARE) e os seus derivados *Paradela* e *Paradiña*, con artigo e sen el, seguidos de adxectivos ou doutros substantivos, están moi presentes tamén nas rutas xacobeas e adoitan situarse en paradas ou descansos orográficos localizados ao final ou no medio dunha costa nunha vía de comunicación. Pero tampouco podemos descartar que algúns deles fosen motivados pola existencia dunha venda ou pousada onde descansaban os camiñantes.

Nas rutas xacobeas atopamos doce, cinco identificando núcleos habitados e os outros sete como nome de terras. No C. Primitivo, ao seu paso polo concello da Fonsagrada, atopamos dúas aldeas chamadas *Paradavella* e *Paradanova*, que ademais de situarse nun descanso orográfico, quizais nacesen sendo unha pousada de descanso para peregrinos, unha máis antiga ca a outra. No C. Portugués queremos destacar o nome doutra aldea, na parroquia de Calo, concello de Teo, chamada *Parada de Francos*, en clara alusión a estes peregrinos que viñan de alén dos Pireneos e dos que nos ocuparemos no seguinte punto deste artigo.

Outros topónimos viarios

Entre os moitos topónimos viarios analizados neste estudo queremos mencionar algúns máis dos que temos información sobre a súa relación co Camiño. É o caso do *Atallo*, que rexistramos a carón da Vía da Prata, na Gudiña, co significado

de ‘camiño polo que se fai máis curta a distancia entre dous puntos’ (DRAG). Está na memoria popular que se trata dun atallo que collían os peregrinos para acceder á variante da Vía que vai polo Riós e conduce ata Verín. Un antónimo deste sería *O Arrodeio*, que lles dá nome a unhas terras situadas a carón da Vía da Prata, nas parroquias de Fumaces e da Trepá, no concello do Riós, e doutras próximas ao C. Francés na parroquia de Ligonde, Monterroso. Neste segundo caso existe información oral recollida en *Galicia Nomeada* que sinala que o nome está motivado por ser un desvío da traza oficial que utilizaban os peregrinos en época de choivas, sobre todo os que levaban cabalerías con carga, para non enterrárense no barro.

Outros topónimos son *Carreira*, *Carreiro* e derivados. O primeiro contén o resultado do latín (VIA) CARRARIA, un derivado de CARRU ‘carro’, celtismo en latín, co sufixo latino -ARIA > -eira. Nos glosarios latinos defínese CARRARIA como *viam per quam carrus vadit* (López Boullón 2019, p. 38). Fai referencia a un camiño de carro ou a un camiño estreito.

Neste grupo tamén estarían topónimos como *A Rúa* e *O Rueiro*. A palabra común *rúa* procede do latín RUGA ‘engurra’. Foi no latín vulgar onde adquiriu o significado de ‘camiño con casas ás beiras, rúa’. Atopamos este topónimo no Camiño de Santiago identificando maioritariamente núcleos habitados polos que pasan as rutas e as súas terras máis próximas. Hai aldeas chamadas *A Rúa* nos concellos do Pino, no C. Francés; Mos, Padrón, no C. Portugués, e Betanzos, Ordes e Oroso, polos que pasa o C. Inglés.

O topónimo *Retorta* e derivados tamén poden identificar lugares onde o Camiño de Santiago fai unha volta pronunciada. *Retorta* procede do participio de perfecto do verbo latino TORQUERE ‘dobrar, torcer’, a través do latín vulgar TORCERE. Rexistrámolo como nome de cinco aldeas polas que pasan as rutas

Fig. 9. Topónimo *Retorta* na variante da Vía da Prata que une Verín con Laza. Fonte: *Galicia Nomeada*

xacobeas. En dous destes lugares vese claramente a curva ou volta pronunciada que fai o Camiño. Trátase da *Retorta* do concello de Laza, na Vía da Prata (figura 9) e mais *A Retorta* da Ponte Ulla, nesta mesma vía.

A Porta, *A Portela* e *A Porteliña*, coas súas correspondentes formas en plural, son topónimos relativamente comúns nos distintos trazados do Camiño de Santiago en Galicia. Sen dúbida, o máis frecuente é *A Portela*, con vinte ocorrencias na zona estudada (figura 10). Provéñ do latín PORTELLA, diminutivo de PORTA, e trátase dun topónimo viario que adoita referirse a un pequeno paso natural entre montañas ou ben a unha pequena porta de entrada a unha propiedade.

O primeiro dos seus significados encaixa perfectamente na situación orográfica onde se sitúan a meirande parte dos topónimos que escollemos para este corpus. Son lugares altos, entre montañas, polos que transcorre o trazado do Camiño. A meirande parte deles están na Vía da Prata, entre os que destaca *A Portela da Canda*, situado no límite entre Galicia e Zamora, por ser a porta de entrada a Galicia polo Camiño Mozárabe. *A Portela Alta*, situada na Gudiña a carón deste mesmo camiño, é outro paso natural entre montañas; o mesmo que *A Portela* situada en Campobeceros, Castrelo do Val.

Outros topónimos obxecto do noso estudo foron *Porto*, *Paso* e *Pasal*. *Porto* procede do lat. PORTU ‘paso, lugar de paso’, primeiro como ‘paso entre montañas’ e logo ‘paso dun río’ (Vázquez García 2014, p. 211). Non entramos a analizar todos os portos que atopamos nas rutas xacobeas, pois son moitos. Citaremos algúns en que a parte específica do nome é indicio da súa relación co Camiño, como *Portarromeu*, nome dunhas terras a carón do Camiño Primitivo, en Palas de Rei; ou *Portocamiño*, no Camiño a Fisterra e Muxía, no termo de Negreira. No primeiro caso, como se indicará máis adiante, *Romeu* tamén pode facer

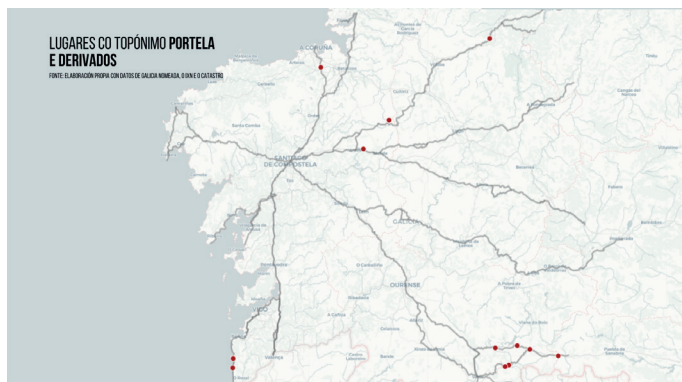

Fig. 10. Situación dos topónimos *A Portela* e derivados nas rutas xacobeas. Fonte: elaboración propia

referencia, ademais de a un romeiro, ao arbusto aromático (*Rosmarinus officinalis*), coa mesma orixe etimolóxica, ou ao apelido do propietario das terras.

Nalgúns dos lugares chamados *A Pasaxe*, o paso realizábase en barca, como é o caso da Pasaxe, na ría do Burgo, A Coruña, por onde vai o C. Inglés. Outro dos pasos en barca moi nomeado nos libros de viaxes dos peregrinos (Farinelli 1979) é o de *Vaosilveiro*, no concello de Muxía, en pleno C. de Santiago a Muxía, onde a microtoponimia das terras lindantes dá conta deste paso en barca: *A Agra das Barcas* e *Tras das Barcas Vellas* (Vilar Álvarez 2010, p. 96).

Un destes topónimos moi coñecido polos peregrinos e os habitantes da Serra Seca ourensá refírese a un paso perigoso en plena serra, non no río: *O Mal Paso*, situado na Vía da Prata, xusto no linde entre os concellos da Gudiña, Castrelo do Val e Vilariño de Conso. Desde tempos inmemoriais hai constancia de que neste lugar atracaban os camiñantes, arrieiros e maragatos que transitaban entre Galicia e Castela.

Citaremos só algunhas das moitas pontes existentes nas rutas xacobeas, das máis coñecidas historicamente. Repítese *A Ponte Brea* para denominar algunhas en distintos itinerarios, como a da parroquia de Boente, Arzúa, no C. Francés, ou a de Villestro, Santiago de Compostela, no C. a Fisterra e Muxía. Outra ponte histórica moi vinculada coa tradición xacobeá é *A Ponte Maceira*, sobre o río Tambre, no C. a Fisterra e Muxía, que, segundo a lenda, foi protagonista por esmagar baixo as súas pedras os soldados do régulo de *Dugium* (Duió, Fisterra) cando perseguían os discípulos do apóstolo Santiago, que foran liberados por un anxo. No C. Portugués podemos mencionar *A Ponte das Febres*, tamén chamada *A Ponte de San Telmo*, na parroquia de Ribadelouro, Tui. Segundo conta a tradición xacobeá, este foi o lugar onde no ano 1251 san Telmo se atopou indisposto cando ía en peregrinación a Compostela por unha febre repentina. Isto obrigouno a volver á cidade de Tui, onde faleceu ao pouco tempo, e converteuse no patrón da vila. Na actual ponte recorda este feito unha pedra coa seguinte inscrición “Camiñante, aquí enfermou de morte san Telmo en abril de 1251. Pídelle que fale con Deus a favor teu” (Xacopedia).

No C. Inglés podemos mencionar *A Ponte do Burgo*, na parroquia do Temple, Cambre. Alí estivo asentada unha orde templaria, da que se falará máis adiante, que deixou pegada no nome da parroquia.

Por último, mencionaremos o nome doutras dúas pontes no C. do Norte: *A Ponte de San Pedro*, na parroquia de Folgoso, en Sobrado e *A Ponte do Pasatempo*,

na parroquia do Carme, Mondoñedo. Esta, construída na Idade Media sobre o trazado dunha antiga calzada romana para salvar o río Valiñadares, tamén se chamou *A Ponte dos Ruzos*. O nome de *Pasatempo* foi motivado por un feito histórico: aquí foi retida por uns cóengos Isabel de Castro, muller do mariscal Pardo de Cela, mentres o seu marido era decapitado na praza da catedral, co fin de que non chegase a tempo co indulto real.

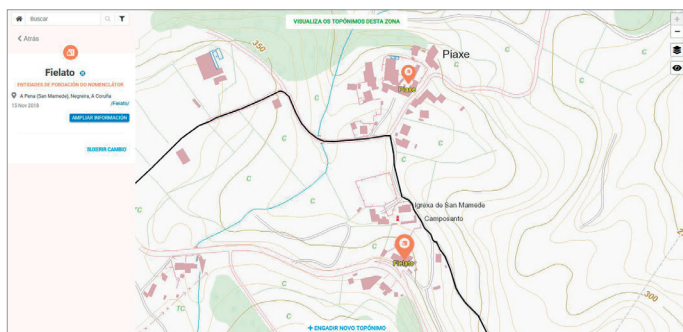
Peaxes de paso por estas pontes e polos camiños

Para pasar por estas pontes e por algúns camiños, cumpría pagar unha especie de peaxe como pagamos na actualidade nas autoestradas. *O Portádego* dá nome a unha aldea situada en Culleredo pola que pasa o C. Inglés. O DRAG define a voz *portádego* como ‘cantidade que se paga para poder pasar por un lugar determinado dunha vía de comunicación ou por acceder a determinados lugares’ e ‘edificio onde se cobra esta cantidade’.

O C. a Fisterra e Muxía pasa por dúas aldeas que están practicamente xuntas chamadas *Fielato* e *Piaxe*, en Negreira (figura 11). Se o DRAE define *fielato* como ‘oficina a la entrada de las poblaciones en la cual se pagaban los derechos de consumo’, non sería estraño supor que o topónimo ten que ver con isto e, incluso, atrevémonos a propoñer unha mesma motivación para o topónimo lindante *Piaxe*, supoñendo que se trate dunha variante da voz común *peaxe*: ‘cantidade que se paga en concepto de dereitos por circular por determinadas vías de comunicación’ e ‘lugar onde se cobra ou paga esta cantidade’ (DRAG).

Para este último topónimo, Villar Pais (2014, p. 37) propón varias hipóteses: desde un nome de posesor PELAGIUS, a través do xenitivo PELAGII, pois foneticamente é posible; sen desbotar esta mesma teoría que propoñemos nós, a da súa relación coa voz común *peaxe*, documentada xa no século XII (*portage*

Fig. 11. Topónimos *Fielato* e *Piaxe*, no Camiño a Fisterra e Muxía (en cor negra) ao seu paso polo concello de Negreira. Fonte: *Galicia Nomeada*

nec peage). Xosé Luís Franco Grande rexistra no seu *Diccionario galego-castelán* do ano 1972 unha entrada *piaxe* ‘huella que deja en la tierra el pie o el calzado’, pero consideramos que é menos verosímil que isto motivase o nome do lugar.

3.2. Topónimos relativos aos propios peregrinos e á súa nacionalidade

No *Liber Sancti Iacobi*, cando se trata de prestixiar o dato de que o santuario de Santiago atrae peregrinos de todo o mundo, ofrécese unha listaxe de 74 nacionalidades de procedencia. A noticia do descubrimento dos restos do apóstolo, a comezos do século IX en Compostela, traspasa as fronteiras dos Pireneos e o santo comeza a converterse no valedor das loitas dos cristiáns. Tal foi o éxito da noticia que, xunto coa promoción do Camiño que fixeron as monarquías, no século XI temos o primeiro peregrino inglés en Compostela (Beis 2021, p. 77). A partir dese momento, os francos, nome común polo que se coñecerán os peregrinos procedentes de alén dos Pireneos, fosen lombardos, alemáns, flamencos, provenzais, normandos etc., iranse asentando ao longo do Camiño Francés, principalmente, para formar cidades e instalar negocios, quedando este nome fosilizado nos nomes de lugar onde foi notoria a súa presenza.

A voz *franco* era o xentilicio relativo ao pobo xermánico que ocupou a Galia; despois, pasou a designar ‘estranxeiro’, normalmente de orixe ultrapirenaica e, finalmente, ‘libre, exento de certas cargas fiscais’. Os francos rexentaban pousadas, cambiaban moeda ou comerciaban. Asentábanse en poboacións que naceron ao pé das rutas xacobeas e recibiron privilexios de monarcas e magnates, así como apoio e protección.

Nas rutas galegas atopamos este termo como topónimo identificando entidades de poboación e terras (figura 12). Así, temos unhas terras chamadas *O Francome*, a carón do C. Francés en Pedrafita do Cebreiro; *O Franco* é unha rúa de Santiago, próxima á catedral, un barrio urbano en Vigo polo que pasa o C. Portugués da Costa, unha aldea en Oroso pola que pasa o C. Inglés; *A Franca*, terras polas que pasa o C. Francés na parroquia das Cortes, Paradela; *Francos*, aldea e parroquia en Paradela, polas que pasa o C. Francés; *Rúa de Francos*, aldea en Teo, atravesada polo C. Portugués etc.

É moi probable que moitos dos topónimos *O Francés* que mencionamos antes como topónimo viario fagan nalgún caso referencia á nacionalidade do dono das terras ou da persoa que sentou alí a súa vivenda.

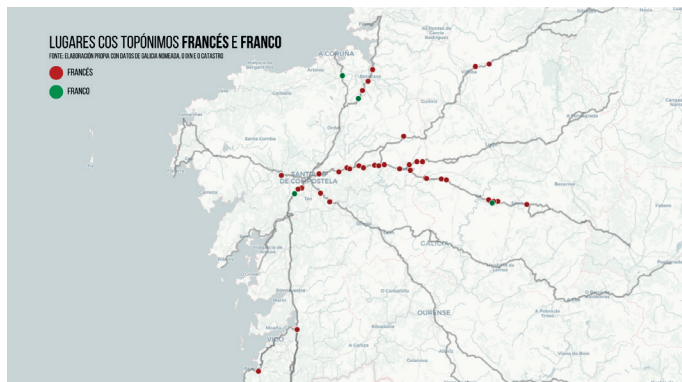

Fig. 12. Situación dos topónimos *O Franco* e *O Francés* nas rutas xacobeas. Fonte: elaboración propia

Aínda que os nomes referidos aos francos son os máis comúns, tamén se rexistran outros topónimos a carón dos itinerarios galegos referidos a outras procedencias da península. Agora ben, isto non significa que fosen necesariamente peregrinos que viñeron asentarse na nosa terra, pois puideron chegar aquí por outros moitos motivos. Así temos, por exemplo, *A Castellana* a carón do C. Primitivo, en Melide, ou a carón da Vía da Prata na Gudiña. Tamén se rexistra o topónimo *O Soutiño da Maragata*, no C. Francés, en Sarria, ou *O Maragote* identificando unhas terras do C. Portugués, en Santiago de Compostela; *A de Astorga*, como nome dunhas terras a carón do C. Francés no Pino; *O Sanabrés*, nome dunhas terras a carón da Vía da Prata na Mezquita, que poden facer referencia ao nome da propia vía, pois tamén se coñece como *Camiño Sanabrés*; *Asturá*, nome de terras ao pé do C. do Norte, en Mondoñedo; *As Portuguesas*, nome de terras a carón do C. Portugués pola Costa ao seu paso polo concello de Oia etc.

Distintas denominacións para a figura do peregrino

Son varios os termos para referirse aos camiñantes que quedaron fixados nos topónimos arredor do Camiño de Santiago. O que conta con máis ocorrencias na toponimia é *Romeu* / *Romeo*, pero neste caso non podemos garantir que todos procedan do latín ROMÆUM ‘peregrino a Roma’, pois, como xa se indicou atrás, tamén pode facer referencia ao arbusto aromático (*Rosmarinus officinalis*). Temos, entre outros moitos, *O Romeo* e *A Agra do Romeo* identificando unhas terras en Sarria, no C. Francés; ou *O Romeu*, como nome doutras terras en Arzúa, no C. Francés; e como nome dunha aldea en Vigo, pola que pasa o C. Portugués da Costa.

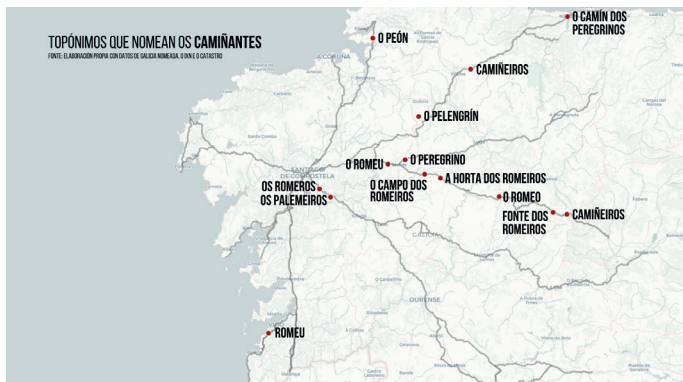

Fig. 13. Situación dos distintos nomes dos peregrinos que deixaron pegada na toponimia. Fonte: elaboración propia

Sobre este último *Romeu*, Rodríguez Lemos (2018, p. 128) comenta que foi interpretado como lembranza dun peregrino, ao asocialo coa imaxe dun san Romeu venerado na ermida de san Xoán que existiu en Coruxo, Vigo. Segundo a información recollida nun expediente custodiado no Arquivo Histórico Diocesano de Tui, o seu vicario informou de que os vellos de Coruxo “...dizen de oidas que heste Santo Romeu benia de Santiago en romería e se murió en la dicha feligresía no lugar que llaman Romeu...”.

Rexistramos a forma *Romeiro* na toponimia, que procede do latín vulgar *ROMARIUM*, e a súa forma castelanizada *Romero*, que tamén pode ser perfectamente o apelido do propietario das terras e non ter nada que ver co paso do Camiño. Así, atopamos, entre outros, *O Campo dos Romeiros* denominando unhas terras en Palas de Rei, no C. Francés; *A Horta dos Romeiros* e *O Cemiterio dos Romeiros*, en Monterroso, na mesma ruta. Estes últimos deben ser topónimos recentes porque hai testemuños orais vivos que aseguran ver enterrar alí os peregrinos que falecían no Camiño.

As palabras actuais *peregrino* e *pelegrín* tamén están presentes na microtoponimia do Camiño. Rexistramos *O Peregrino* e *O Cruceiro do Peregrino* a carón do C. Primitivo, en Melide; e *O Pelegrín* e *O Monte do Pelegrín*, no C. do Norte, en Guitiriz.

3.3. Topónimos relativos aos establecementos para a atención dos peregrinos

As vilas de reguengo fundáronse nos camiños reais. Moitas fortalezas xorden para defensa e control das vías de comunicación e das mercadorías que circulan por elas, a pesar de que os castelos galegos non están sobre os propios camiños,

senón que os vixían desde un lugar alto. Os mosteiros tamén se construíron sobre as grandes vías ou preto delas e axudaron a mantelas ao seren promotores do comercio de viño, de peixe da costa, de cereais ou de gando que se carrexaba desde grandes distancias. Posteriormente, nas trazas do Camiño xorden hospitais, pousadas, albergues ou mesóns explotados por ordes, congregacións ou confrarías relixiosas, ou por simples negociantes particulares. Esta rede de establecementos foi crescendo no Camiño durante a Idade Media e distinguíase claramente polos sinais colocados nas súas portas e fachadas: cruces e cunchas de vieira.

O Hospital

A carón dos mosteiros, os hospitais foron a principal infraestrutura do Camiño de Santiago destinada a acoller peregrinos. Neste locais satisfacían as súas necesidades de alimentación, hixiene e, ocasionalmente, de curación das súas enfermidades.

Nos distintos lugares habitados chamados *Hospital*, suponse a existencia dun albergue de peregrinos da época medieval; moitos deles están documentados pero outros non. No que respecta aos microtopónimos que identifican terras a carón das distintas rutas analizadas, poden referirse non só ao edificio físico senón a propiedades da orde de Malta ou de San Xoán do Hospital de Xerusalén, pois na documentación medieval non é raro vela denominada como orde do Hospital ou de San Xoán do Hospital (Navaza 2021, p. 170).

Nas rutas xacobeas houbo hospitais moi modestos, pero tamén houbo hospitais de planta basilical que facían ás veces de templos. A carón destes centros de beneficencia construíronse ermidas ou capelas para as oracións dos peregrinos e cemiterios para enterrar os camiñantes que falecían no camiño. A finais da Idade Media case todas as aldeas grandes e vilas tiñan o seu propio hospital de peregrinos, concentrándose a maior densidade entre Melide e Compostela. A partir do século xv, co declive das peregrinacións imponse un novo modelo de hospital máis orientado á atención de persoas enfermas ou marxinadas. O máximo expoñente deste tipo de hospitais é o de Santiago de Compostela, coñecido actualmente como Hostal dos Reis Católicos, porque foron eles quen ordenaron a súa construción entre os anos 1501 e 1511 (Xacopedia).

A etimoloxía é o latín *HOSPITALE ‘albergue’, substantivación do adxectivo HOSPITALIS, derivado de HOSPES ‘hóspede’ (DELL). Na nosa investigación

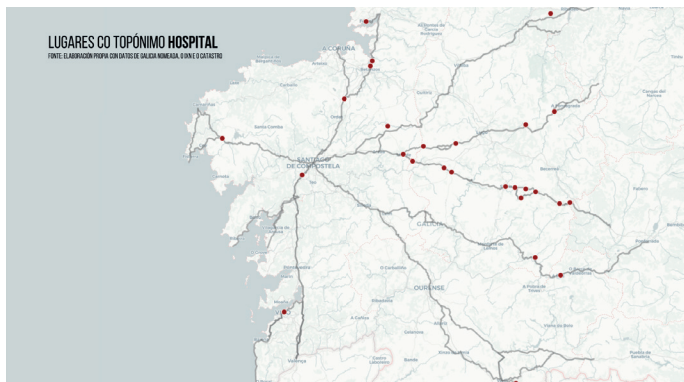

Fig. 14. Situación dos distintos lugares que conteñen o topónimo *Hospital*. Fonte: elaboración propia

rexistramos 24 lugares chamados *O Hospital*, a maioría en singular, pero hai algún caso en plural, *Os Hospitales* (figura 14). Ás veces vai acompañado dun apelido do tipo *O Hospital da Cruz*, *O Hospital de San Antón*, *O Hospital de Condesa*... No caso dos topónimos que identifican terras, adoita ir precedido de xenéricos do tipo *O Nabal do Hospital*, *O Prado do Hospital*, *O Monte do Hospital*...

Pararemos soamente no lugar chamado *O Hospital da Condesa*, polo que pasa o C. Francés no concello de Pedrafita. É significativo que a advocación da igrexa parroquial sexa san Xoán, porque a orde que custodiaba este hospital era a de San Xoán de Xerusalén. É *da Condesa* porque este hospital para peregrinos foi fundado no século IX por dona Éxilo, a primeira muller coñecida en rexentar un establecemento deste tipo e esposa do conde Gatón, coñecido por ser o repoboador do Bierzo (Xacopedia).

(A) Pousa e (A) Pousada

Pousa e *Pousada* son topónimos viarios, propios dos camiños e das vías de comunicación, que proceden do latín PAUSATA, participio do verbo PAUSARE ‘pousar’, e este derivado de PAUSA. Tanto pode facer referencia a unha pousada para viaxeiros e camiñantes coma a un lugar situado nun tramo de camiño chan en vías costentas, co mesmo significado que lles atribuímos anteriormente aos topónimos *Parada* e derivados.

A maioría dos topónimos *Pousa* e *Pousada* que atopamos a carón das rutas xacobeas corresponden a entidades de poboación. Entre outros lugares, *Pousada* é unha aldea no C. do Norte, ao seu paso pola parroquia e concello de Lourenzá e mais no C. Francés, en Portomarín. Rexistramos as aldeas *A Pousa* na Vía da

Prata, en Monterrei; nesta mesma vía en Xunqueira de Ambía, e no C. Portugués, en Padrón.

A Alberguería / Albergaría

A alberguería é unha institución medieval de características semellantes a un hospital, pero de menos categoría (Ferreira Priegue 1988, p. 32):

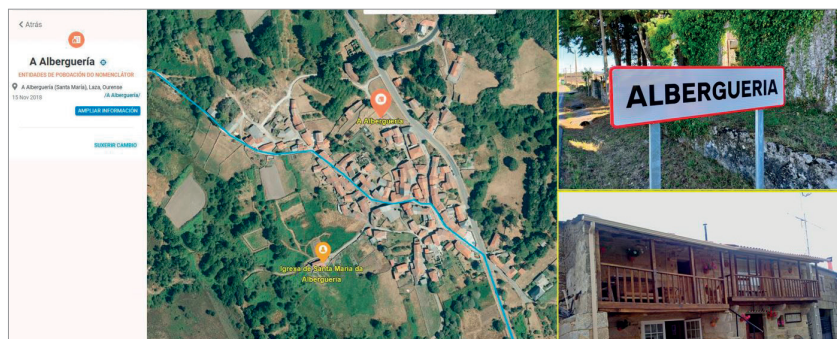
[...] sería una especie de refugio para mendigos, vagabundos y caminantes. Según las partidas (II, XI, 1) los reyes “deben fazer alberguerias en los logares yermos”; según Du Cange, son albergues para pobres.

Alberguería deriva de *albergue* ‘lugar de hospedaxe’, do gót. *HARIBAÍRGO ‘campamento’, ‘aloxamento’. Só dúas aldeas chamadas *A Alberguería* están situadas nas trazas oficiais das rutas xacobeas galegas, as dúas na Vía da Prata: unha que dá nome a unha aldea e parroquia do concello de Laza (figura 15) e outra no concello da Estrada.

Na primeira houbo un hospital de peregrinos na Idade Media atendido polos cabaleiros da orde de Santiago, actualmente desaparecido. Na documentación medieval aparece como *Albergaría* (CDOseira 2/799). Hai constancia documental de que foi fundada por Afonso VII arredor de 1130, nunha zona denominada *Montem Miserum*.

Na segunda aldea así chamada, no concello da Estrada, Cabeza Quiles (2018, p. 20) confirma que tamén houbo neste lugar un antigo albergue de peregrinos asociado á capela de Santiago (posteriormente das Angustias).

Fig. 15. Localización da aldea chamada *A Alberguería* (Laza, Vía da Prata). Letreiro co topónimo e casa onde estivo situado o antigo albergue de peregrinos. Fonte: elaboración propia

A Venda e derivados

O substantivo común *venda*, emparentado co verbo latino *VENDERE*, designaba un ‘establecemento situado nunha vía de comunicación destinado a darlles comida e bebida aos viaxeiros e ás súas cabalerías’ (DRAG).

Rexistramos máis de vinte topónimos que conteñen este substantivo a carón do Camiño de Santiago, a inmensa maioría deles na Vía da Prata e case todos castelanizados en **venta*. Un dato curioso é que case todas as aldeas situadas na Serra Seca ourensá, nos concellos da Gudiña e Vilariño de Conso, por onde pasa o C. Sanabrés, conteñen este topónimo: *A Venda do Espiño*, *A Venda Vella*, *A Venda da Teresa*, *A Venda da Capela* e *A Venda do Bolaño*, o que demostra que naceron sendo un establecemento deste tipo (figura 16).

Fig. 16. Localización dos topónimos que conteñen a palabra *Venda*. Fonte: elaboración propia

No paso desta ruta polo concello do Riós temos *As Vendas da Barreira*, aldea que, segundo a tradición oral, debe o seu nome á existencia dunha barreira situada na rúa principal entre dúas casas que eran vendas para o repouso e mantemento dos camiñantes e arrieiros que ían e viñan de Castela. Pero, tendo en conta a formación dos outros topónimos que conteñen o xenérico *venda*, nos cales o segundo elemento adoita ser o nome ou apelido da persoa que rexentaba o dito establecemento, o máis probable é que *Barreira* fose o apelido da dona destas vendas. Aínda na actualidade *Barreira* é un apelido común neste concello ourensán.⁹

Na parroquia de Beade, Vigo, o nome do lugar chamado *A Venda* procede dun destes establecementos. Ofrecía o seu servizo no camiño real a Bouzas e

⁹ Pode consultarse a frecuencia do apelido *Barreira* na web *Cartografía dos apelidos galegos* (CAG). <https://ilg.usc.es/cag/Controlador?busca=BARREIRA>

Vigo desde O Porriño e Tui pola parroquia de Zamáns. No Catastro de Ensenada figura na relación de tabernas da parroquia (Carrasco e Navaza 2014, pp. 37-38).

Outros topónimos relacionados con establecementos onde se atendían as necesidades dos peregrinos

O primeiro deles é *Taberna*, procedente do latín TABERNA, que en principio designaba unha ‘habitación ou cabana’, pero máis tarde especializouse no sentido de ‘tenda’ e tamén ‘pousada’ (DELL). Rexistramos dezasete ocorrencias nas distintas rutas, maioritariamente identificando nomes de terras. Mencionaremos soamente algúns deles: *A Taberna* é unha aldea situada en Palas de Rei, pola que pasa o C. Francés; outra en Vigo, pola que pasa o C. Portugués pola Costa. Algunhas van cos adxectivos *nova* e *vella*: *A Taberna Nova* identifica unhas terras situadas ao pé do C. a Fisterra e Muxía na parroquia de Zas, Negreira; nesta mesma ruta, *A Taberna Vella* identifica unhas terras na parroquia de Covas, Ames, e unha aldea no C. Francés ao seu paso por Arzúa.

Relacionado con estes está *O Mesón*, préstamo do francés *maison* e esta do latín MANSIONE, nome habitual nas trazas galegas do Camiño de Santiago. Designa na toponimia unha ‘pousada ou casa onde se lles ofrece hospedaxe e comida aos camiñantes’. Rexistramos dezaseis ocorrencias, seis como entidades de poboación e dez como terras.

Non queremos deixar esta capítulo sen mencionar os topónimos motivados pola existencia dun establecemento en que se atendían os peregrinos enfermos, concretamente os que tiñan lepra. Estamos a falar da *Malata* e *Os Malatos*. Os dicionarios galegos do século XIX e XX (DdD) recollen a voz *malato* co significado de ‘enfermo’ ou ‘leproso’. Esta palabra é tomada do italiano *malato* e esta, á súa vez, procede do latín MALE HABITUM (DCECH).

Entre outros lugares, *Os Malatos* é un monte polo que pasa o C. a Muxía, na parroquia e concello de Muxía. Segundo a tradición oral, nese monte acampaban os peregrinos e enterrábanse cando morrían na vila ou en Moraime. É revelador que a carón deste monte haxa unha fonte chamada *A Fonte da Pel*, que ben seguro tería propiedades curativas para estes enfermos de lepra. *As Malatas* é o nome doutras terras situadas tamén no C. do Norte ao seu paso pola parroquia de Santiago de Mondoñedo, Mondoñedo; e no *Toxal da Malata*, na Vía da Prata, na parroquia de Chapa, Silleda, onde disque viviu unha muller enferma de lepra que veu de fóra.

3.4. Topónimos relativos ás profesións vencelladas coas actividades comerciais do Camiño de Santiago

Entre os grandes cambios que se producen en Europa a partir do século XI están o renacemento do comercio e da industria, o aumento xeral da poboación, o fortalecemento do réxime municipal e o desenvolvemento de certos asentamentos de poboación, moitos deles relacionados co Camiño de Santiago. Este comercio fai que moitas poboacións do Camiño abandonasen os cultivos de autoconsumo para especializarse noutras actividades. Xorden, así, establecementos de cambio de moeda, zapaterías, ferrerías, comercios de recordos e símbolos propios da peregrinación (no noso caso sombreiros e capas, zurróns, cunchas de vieira, cabañas...). Moitas destas profesións deixaron pegada na toponimia do Camiño (figura 17), pero aquí só mencionaremos *Concheiros*, *Praterías* e *Acibechería*.

Fig. 17. Localización dos nomes de profesións que poden estar relacionadas coas actividades comerciais do Camiño. Fonte: elaboración propia

(Os) *Concheiros* identifica, ademais do barrio compostelán, unhas terras na aldea da Calzada, en Arzúa, no C. Francés. A actividade dos concheiros para a cidade de Santiago de Compostela foi moi importante e chegou a ser un dos gremios máis poderosos da cidade. Ata o século XII non se ten noticia desta actividade e sábese dela grazas ao *Códice Calixtino*. A cuncha converteuse rapidamente nun obxecto moi prezado polos peregrinos pola súa utilidade para coller auga das fontes e polo seu simbolismo, xa que representaba o nacemento e a vida. A favorita foi sempre a de vieira, pero tamén se chegaron a vender outras semellantes de ostra e zamburiña (Xacopedia).

Dúas profesións estreitamente relacionadas coa cidade de Compostela e cos peregrinos, desde o inicio ata os nosos días, son as dos prateiros e os acibecheiros. Arredor da catedral de Santiago temos a *praza de Praterías* e a *praza da Acibecheería*, que deixan constancia das actividades artesás e comerciais que se desenvolveron ao longo dos séculos na cidade enfocadas cara aos peregrinos.

3.5. Relativos ás augas santas e fontes milagreiras situadas nas rutas xacobeas

As fontes teñen moita importancia para os sedentos peregrinos e disto tamén se fala no *Códice Calixtino*. A maior parte das do Camiño son mananciais que afloran á superficie. A carón de moitas delas facíase un forniño coa imaxe dun santo, sobre todo naquelas con poderes curativos, a meirande parte delas para enfermidades cutáneas (lepra, sarna, herpes...). Veremos algúns nomes referidos á sacralidade destas augas que lles daban folgos e saúde aos camiñantes.

A Fonte Sagrada / A Fonsagrada / A Fonte Santa e Augas Santas

A carón das rutas xacobeas galegas atopamos dez topónimos en que o substantivo *fonte* ou *auga* vai acompañado dos adxectivos *sagrada* (lat. SACRATA) ou *santa* (lat. SANCTA). Reflicten a importancia da auga desde a antigüidade como un elemento venerado e incluso divinizado, signo de fertilidade da terra e da curación do home. Citaremos algunhas delas para explicar a lenda que motivou o nome, nalgún caso claramente relacionada co culto xacobeo (figura 18).

Comezaremos pola que lle dá nome ao concello con máis extensión de Galicia e polo que pasa o C. Primitivo, *A Fonsagrada*. Neste lugar había unha fonte que emanaba augas milagreiras e que se acabou convertendo nun lugar de culto para os peregrinos que camiñaban a Compostela. A tradición popular fala dun milagre acontecido coa auga desta fonte e que orixinou o seu nome. Conta a lenda que vivía nunha casa da xurisdición de Burón unha muller pobre co seu fillo. Un serán de nevisca, xa á noitiña, pediulle pousada un peregrino. A muller ía facer un boliño e díxolle ao peregrino que tiña moi pouca fariña e que tampouco tiña leite. Mais o peregrino díxolle que cocese igualmente no forno aquela pequeniña bola de pan. Cando a muller foi sacalo do forno, convertérase nun molete grande que case non saía pola porta. O peregrino mandouna buscar unha xerra grande de auga á fonte e, cando a puxo enriba da mesa, a auga

convertérase en leite, pero o peregrino xa marchara. Segundo a crenza popular, este peregrino era o apóstolo Santiago.¹⁰

A redución da primeira parte do topónimo en *fon-* é moi común en toda a xeografía galega (*Fonfría, Fonmiñá, Foncuberta...*). Aínda así, esta apócope non foi xeral, pois existen varios lugares en Galicia denominados coa forma plena *Fonte Sagrada* (Arzúa, Melide, Trabada, Ribadeo, Pontenova...).

Fig. 18. Localización dos nomes *Fonte Sagrada* e *Augas Santas* no Camiño de Santiago. Fonte: elaboración propia

Rexistramos *A Fonte Sagrada* como nome dunhas terras na aldea de Parabispo, en Melide, ao pé do C. Francés. Neste caso, tendo en conta o topónimo da aldea máis próxima, a tradición popular di que foi un bispo en peregrinación quen consagrou a auga da fonte.

No Camiño Breiro que pasa polo concello da Estrada, Cabeza Quiles (2011, p. 201) explica que a actual aldea chamada *A Sagrada* debe o seu nome á existencia dunha *Fonte Sagrada* situada na actual estrada vella. Tamén informa da existencia no lugar dun mosteiro feminino chamado, precisamente, *Mosteiro de Augas Santas*.

Seguindo coas augas santas, as rutas xacobeas pasan por dous lugares así chamados: na Vía da Prata o santuario de *Santa Mariña de Augas Santas*, en Allariz; e no C. Primitivo a parroquia de *Augas Santas*, en Palas de Rei. A lenda do santuario ourensán de Augas Santas é ben coñecida: cando a santa foi decapitada polo pretor romano Olibrio por non sucumbir aos seus antollos, a súa

10 Para ver outras versión desta lenda consulta a web de Galicia Encantada: <https://galiciaencantada.com/lenda.asp?cat=4&cid=410>

cabeza rebotou tres veces dando lugar ao nacemento de tres fontes situadas ao redor da igrexa.

Tamén temos *A Fonte Santa da Escravitude*, diante do santuario do mesmo nome, en Padrón, a carón do C. Portugués. A tradición oral recolle dous feitos que determinaron a construción do templo e o carácter sagrado da súa fonte. No primeiro deles, en 1582, Juan Pérez Mondragón, reitor da parroquia de Cruces, para agradecerlle á Virxe María que o librase de morrer esmagado por unha árbore, mandou esculpir unha imaxe da Virxe co neno, que foi atopada sobre unha fonte que había no lugar, coñecida a partir daquel momento como *A Fonte Santa*. No segundo, en 1732, un home que padecía hidropresía bebeu auga desta fonte e pediulle axuda á Virxe. Ao cabo de tres días curou da súa enfermidade. A lenda di que daquela exclamou o seu agradecemento á Virxe por curalo “da escravitude” do seu mal, de onde derivaría o nome do santuario. Ao espallarse a nova, a fonte comezou a atraer devotos en busca de curación.¹¹

Topónimos relativos a fontes que conteñen o nome dun santo, santa, dunha virxe ou do propio Cristo

Resulta ben coñecido que o culto ás augas e ás pedras en Galicia vén xa da época dos celtas. Arredor dunhas e doutras existiron moitos rituais pagáns contra os que loitou a igrexa católica chantando cruces e construindo capelas onde se realizaban estas cerimoniais (Feijoo Ares 2014). No caso das fontes, a partir dese momento, o efecto milagreiro das súas augas débese á intercesión dun santo (*Fonte de San Pedro, de San Antonio, de San Cosme*), santa (*de Santa Lucía, de Santa Irene*), Virxe (*A Fonte da Virxe, da Nosa Señora dos Remedios, da Nai de Deus, da Virxe da Saúde*) ou do propio Xesucristo (*de San Salvador, do Santo Cristo*) (figuras 19 e 20).

Mención especial merecen, por levar o nome do apóstolo, *A Fonte do Santiaguíño* que localizamos na parroquia de San Pedro de Vilanova, Vedra, ao pé da Vía da Prata, e *A Fonte do Santiaguíño do Monte*, na parroquia e concello de Padrón, un chisco arredada da traza oficial do C. Portugués. A primeira está a carón da capela do Santiaguíño, construída no século XVIII. Nesta fonte podemos ver esculpida a lenda do dragón, relacionada coa raíña Lupa. Tamén ten unha inscrición sobre o traslado do corpo do apóstolo Santiago e unha

11 Información tirada do blog de Xoán Arco da Vella: <http://www.xoanarcodavella.com/2012/10/os-milagres-da-es-cravitude-lenda.html>

Fig. 19. Localización das fontes que teñen nome dun santo ou de Cristo. Fonte: elaboración propia

Fig. 20. Localización das fontes que teñen nome dunha santa ou virxe. Fonte: elaboración propia

representación do apóstolo, acompañado polos seus discípulos Teodoro e Atanasio. A segunda fonte sitúase a carón da ermida do Santiaguíño do Monte. A tradición popular transmitiu a crenza de que a auga desta fonte emerxeu á superficie ao golpear tres veces o apóstolo co seu báculo nas rochas para saciar a sede dunha peregrina.

Topónimos relativos a fontes que conteñen o nome da enfermidade que curan Algunhas das fontes rexistradas nas rutas xacobeas fan referencia no seu nome á enfermidade que curan as súas augas, sempre por mediación do santo ou santa que ten a capela ao seu carón ou moi próxima. A maioría das que localizamos ata agora fan referencia a enfermidades da pel, como pode ser a lepra ou a tiña.¹²

12 O DRAG define *tiña* como 'doenza da pel producida por certos fungos, que provoca, entre outras alteracións na cute, a caída do cabelo das persoas, ou do pelo dos animais'.

Deste xeito, temos *A Fonte Malata*, en Palas de Rei, no C. Francés; *A Fonte dos Malatos*, en Ribadeo, no C. do Norte; *A Fonte da Tiña*, no Pino, no C. Francés; e *A Fonte da Pel*, en Muxía, no C. a Muxía.

Topónimos relativos a fontes que conteñen nomes xenéricos dos peregrinos ou que fan referencia aos seus hábitos de hixiene persoal

Entre elas podemos citar *A Fonte do Peregrino*, en singular, que atopamos en Silleda, na Vía da Prata, e mais en Sobrado, no C. do Norte; *A Fonte dos Peregrinos*, en plural, situada en Sarria, no C. Francés; *A Fonte do Romeu / do Romeiro*, ambas as dúas situadas no C. Primitivo ao seu paso polo concello de Castroverde; *A Fonte do Romeiro*, localizada en Pedrafita do Cebreiro, no C. Francés; etc.

No concello de Dumbría, a carón do C. a Fisterra e Muxía, está *A Fonte das Camisas*, onde, segundo información recollida por Vilar Álvarez (2010, p. 69), lavaban a roupa os peregrinos. En Palas de Rei, estaba *A Fonte do Remollón* en pleno C. Francés, actualmente xa desaparecida, onde a tradición popular di que se bañaban os peregrinos. Posiblemente, a mesma motivación tiña *A Fonte do Baño* que hai en Pedrafita, a carón do itinerario Francés, malia que, de momento, non conseguimos probas orais ou documentais que o confirmen.

Non quero deixar este apartado sen mencionar un nome de fonte vinculado ao Camiño que descubrimos durante o relatorio neste congreso do profesor da Universidade Autónoma de Madrid Emilio Nieto Ballester, quen falou sobre a toponimia das fontes e mananciais do Camiño de Santiago. Trátase da *Fonte de Xordán*, en Caldas de Reis, a carón do C. Portugués. Segundo o profesor Nieto, ese *Xordán* sería eco do río Xordán, onde foi bautizado Xesucristo, segundo o Evanxeo. Por tanto, esta tamén sería unha fonte de augas puras e sagradas.

3.6. Topónimos relativos a determinados símbolos de pedra vinculados co Camiño e os seus rituais

Neste apartado imos falar de amilladoiros, de pedras chantadas e miliarios que sinalizan os antigos camiños, de picotas (tamén se rexistra na toponimia o préstamo castelán *rollo*) situadas nos itinerarios de peregrinación, de cruceiros de pedra nas encrucilladas... En definitiva, de pedras simbólicas que marcan o Camiño e dalgúns dos seus rituais.

O Milladoiro / O Amilladoiro

Os milladoiros son montículos de pedras testemuñais depositadas polos peregrinos ao longo das rutas xacobeas. Este ritual é idéntico ao realizado polos pobos celtas de tirar pedras pequenas nos cruces dos camiños para espantar os malos espíritos. Esta crenza está inspirada no feito de que os pautos co demo se facían nas encrucilladas dos camiños, por iso se chantaron tantos cruceiros nestes lugares (Castelao 1984, pp. 12-13).

Os milladoiros máis coñecidos son o da Cruz de Ferro, no monte leonés de Irago, polas súas dimensións, e o desaparecido milladoiro do Monte do Gozo en Santiago de Compostela. Este último era e segue sendo un punto estratéxico de gran simbolismo, pois vindo polo Camiño Francés é o primeiro lugar en que se divisan as torres da catedral de Santiago.

Por toda Europa existiron estes montóns de pedra precristiáns vinculados ao culto a Hermes, o deus grego que protexía os camiños e os viaxeiros (Xacopedia). Como sucedeu co culto pagán ás fontes, que acabamos de tratar no anterior punto, o cristianismo conservou a significación destes montóns de pedras pero reconvertidos ás súas crenzas. De aí que, como fixeron con moitos penedos en que se practicaban rituais pagáns, chantáronlle cruces enriba como a que podemos ver aínda no milladoiro situado na Vía da Prata ao pasar a aldea da Alberguería, Laza (figura 21), cuxo nome é *O Montón dos Coios*.

A nova función destas pedras dos milladoiros será a partir dese momento a de testemuñar a viaxe do peregrino simbolizando a súa alma. Son poucos

Fig. 21. Milladoiro coñecido polo topónimo *O Montón dos Coios*, na Vía da Prata, situado no linde entre os concellos de Laza e Sarreaus. Fonte: *Galicia Nomeada*

os milladoiros medievais que sobreviven hoxe en día, pero son moitos os que quedaron fosilizados na toponimia arredor das nosas rutas xacobeas. Vexamos algúns: *O Milladoiro* é unha aldea da Fonsagrada pola que pasa o C. Primitivo; un monte das Nogais, no C. Francés; terras en Mondoñedo, no C. do Norte; e unha aldea en Ames, no C. Portugués. *O Amilladoiro* é o nome dunha aldea pola que pasa o C. do Norte en Sobrado (figura 22).

O Milladoiro que identifica un núcleo habitado do concello de Ames, segundo Xosé Ramón López Boullón (2019, pp. 69-71) é un topónimo nacido do culto ao apóstolo Santiago e ten relación directa co xiro mencionado no nome da antiga xurisdición do Xiro da Rocha, á cal pertenceu a parroquia de Biduído ata o século XIX. No seu estudo cita a López Alsina, quen afirma que desde o propio século IX, a igrexa de Santiago recibiu dos reis xurisdición territorial sobre un xiro ou circuíto que demarcaban con miliarios romanos en cada unha das vías de entrada a Compostela e que sucesivos monarcas foron ampliando. López Boullón dá conta de varios destes milladoiros localizados a través da microtoponimia recollida neste concello, malia que algúns deles non figuran en *Galicia Nomeada* ou están moi lonxe da ruta oficial.

Fig. 22. Localización dos topónimos *Milladoiro* e compostos que aparecen a carón das rutas xacobeas. Fonte: elaboración propia

Desde o punto de vista etimolóxico, o topónimo *Milladoiro* contén un derivado de *milla*, pero a tradición culta xacobeas latinizou desde o século XI os nomes galegos *O Milladoiro* como *humiliatorium*.

Os topónimos *O Miliario*, *A Pedra Chantada*, *A Pedrafita*, *O Marco*, *O Mollón*, *O Poste* ou *O Poio*, rexistrados a carón das rutas xacobeas tamén poderían identificar pedras verticais que tiveron noutroza a función de marcar o itinerario

dun antigo camiño ou delimitar territorios, non necesariamente con relación co Camiño. Entre estes, un dos miliarios máis antigos que se conservan aínda hoxe nas rutas xacobeas galegas é o *Miliario do Santiaguíño de Antas*, situado en pleno C. Portugués e que fai de linde entre os concellos de Mos e Redondela. Formaba parte da vía XIX que unía Braga con Astorga, pasando por Lugo, e calcúlase que foi chantado entre os séculos I e III d. C. Frei Martín Sarmiento en 1745 describiuno como un marco de división. Segundo a tradición oral, este cilindro de pedra era obxecto de prácticas supersticiosas, por exemplo, as mulleres estériles fregaban o ventre contra a pedra co fin de quedaren embarazadas.¹³

Fig. 23. O Miliario do Santiaguíño, o do Marco do Couto e o do Pedrón onde se amarrrou a barca de pedra que trouxo ao apóstolo Santiago de Xerusalén ata Padrón. Fotos: V. Feijoo

(O) Padrón

Malia ter o mesmo ou semellante significado ca os anteriores nomes, este topónimo merece unha mención especial neste capítulo pola súa vinculación co inicio da lenda xacobeas.

Padrón ten orixe no latín *PETRONE*, derivado de *PETRA* ‘pedra’. No caso da vila da ribeira do río Sar, está motivado pola ara romana dedicada a Neptuno que se conserva baixo o altar da igrexa de Santiago de Padrón (figura 23). Segundo o relato xacobeo, é a pedra onde se amarrrou a milagrosa barca de pedra que trouxo o corpo do Apóstolo desde Xerusalén ata o porto de Iria Flavia.

Gonzalo Navaza (2021, p. 70) afirma que a alteración da vogal da sílaba inicial é habitual na toponimia galega, onde se repiten os topónimos *Padrón*, *Padróns*

13 Información tirada da web *Patrimonio Galego*: <http://patrimoniogalego.net/index.php/57023/2014/06/miliario-de-santiaguino-de-antas/>

e derivados, comúns para designar miliarios ou marcos de límites. No caso da vila de Padrón, esa alteración permitiu a lenda etimolóxica que relacionaba o topónimo co padroado de Santiago, de aí as grafías *Patrono* (non *Petrone*) do latín medieval.

Rexistramos (*O*) *Padrón* identificando tres entidades de poboación (unha delas é a que acabamos de mencionar) e cinco terreos a carón do Camiño de Santiago.

A Cruz e O Cruceiro

Os cruceiros e cruces, así como os petos de ánimas, atopámoslos xeralmente nos cruzamentos de camiños ou nos altos e cambios de rasante (exemplo, o do Alto do Milladoiro na Vía da Prata, saíndo de Campobecerros). Eles son o testemuño do medo do camiñante, pois había a crenza de que nos cruzamentos de camiños é onde se atopaban cos malos espíritos. En palabras de Castelao (1984, p. 75):

A viaxe dos pelegríns xacobitas estaba inzada de perigos, porque no camiño tamén había malfeitores en axexo e a pouca distancia acampaban os sarracenos. Por eso nas crónicas desta romaxe abundan as referencias de cruces de pedra ourelando a roita, tanto para cristianizala como para marcala, tanto para confortaren o ánimo dos camiñantes como para guialos con ben a través dunha Hespaña invadida de mouros. En ningún outro vieiro de pelerinaxe serían tan necesarias as indicacións, polo que resulta asisado coidar que a cruz dos pelegríns tomou vida no camiño francés e que este novo obxecto da cruz moimental enxendrou o calvario e o cruceiro.

Son moi numerosos os topónimos que conteñen estas palabras nas rutas xacobeas e precisaríamos moito espazo para citalos todos. Ademais, na nosa investigación tratamos de separar aqueles topónimos que identifican o elemento pétreo aínda existente dos que este xa desapareceu e só queda o seu nome no terreo. Deste xeito, puidemos constatar que os topónimos *A Cruz* e *As Cruces* refírense habitualmente a un cruzamento de camiños en que está implicada a ruta xacobeas, ademais de que, nos lugares que conteñen o nome *Cristo* ou *Calvario*, as súas cruces adoitan estar en moi bo estado de conservación.

3.7. Topónimos relativos a virxes e santos peregrinos e mais ás súas prácticas relixiosas

Neste punto soamente imos citar os nomes de santos e santas máis frecuentes nos edificios relixiosos que se atopan ao pé, literalmente, das distintas trazas galegas do Camiño de Santiago. Moitos mosteiros, igrexas e ermidas estaban relativamente arredados dos trazados dos principais camiños e moitos peregrinos tomaban lixeiros desvíos para visitalos, de aí a existencia de tantas variantes. Sería difícil de abranguer un estudo que reunise todos estes edificios de culto, por iso nos centramos soamente nos situados a carón do Camiño.

Pero antes diso, comezaremos falando do propio nome de Santiago e da súa presenza nas rutas como nome de lugar.

Santiago e Santiaguíño

Sandra Beis (2021) fixo un estupendo traballo sobre a presenza do topónimo *Santiago* na Península Ibérica, pero gustaríanos salientar a escasa correlación que existe no noso país entre o trazado das rutas xacobeas e a toponimia atribuída a Santiago o Maior.

Das 3792 parroquias coas que conta Galicia, Santiago é o patrón de 291, mais soamente en once delas Santiago é haxiotopónimo, é dicir, forma parte do nome da parroquia. Destas, as trazas oficiais dos camiños só pasan por tres delas: *Santiago de Rabeda*, Taboadela, na Vía da Prata; *Santiago de Mondoñedo*, Mondoñedo, no C. do Norte; e *Santiago de Compostela*, onde conflúen todas as rutas.

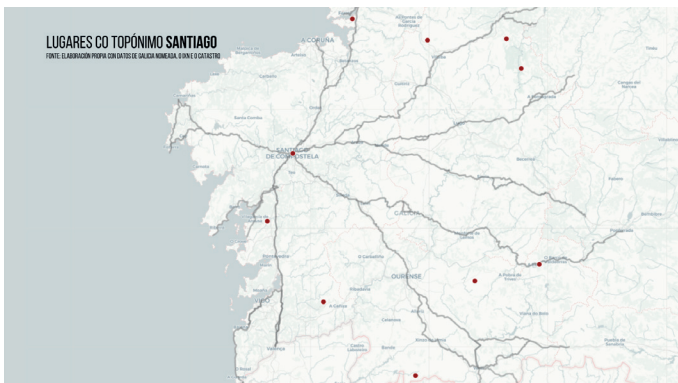

Fig. 24. Localización das entidades de poboación galegas que levan o nome de *Santiago*. Fonte: elaboración propia

O *Nomenclátor* de Galicia só rexistra dez lugares habitados (figura 24) que conteñan o nome do apóstolo e só dous deles nas trazas oficiais: *Santiago*, en Vilamartín, C. de Inverno, e *Santiago de Compostela*.

Beis (2021, p. 78) tamén sinala que o emprego do nome deste santo para identificar a cidade de Compostela data do século IX, tras a construción da basílica para albergar os seus restos, aínda que a súa veneración é anterior á invención do seu sepulcro.

A forma *Santiaguíño* soamente a rexistramos a carón dos itinerarios oficiais como nome dunha entidade de poboación, *Santiaguíño do Monte*, na parroquia e concello de Padrón, ou denominando os santuarios anteriormente citados; e como nome de tres capelas: *A Capela do Santiaguíño da Anta*, en Mos, no C. Portugués; *A Capela do Santiaguíño* en Vedra, na Vía da Prata; e *A Capela do Santiaguíño do Monte*, na parroquia e concello de Padrón, no C. Portugués.

Santos máis presentes na toponimia do Camiño de Santiago

O santo con máis ocorrencias na toponimia maior e menor da área estudada é *san Roque*, con 26 ocorrencias: oito identifican terreos (algúns denotan a posible existencia dunha capela desaparecida), once capelas e igrexas situadas ao pé do Camiño; sete dan nome a aldeas ou barrios urbanos de vilas e cidades (o nome adoita estar motivado por existir no lugar unha capela dedicada a este santo). Despois de Santiago, *san Roque* é o santo peregrino por excelencia, pois, segundo a tradición, peregrinou a Santiago, Roma e Xerusalén. De aí que na iconografía apareza xeralmente vestido de peregrino cunha ou varias cunchas de vieira.

O seguinte santo con máis ocorrencias (doce) é *san Lázaro*. É o patrón dos leprosos e dos pobres, por iso se usa este nome no léxico común de xeito figurado coa acepción de ‘mendigo, farrapeiro’ (GNG). En moitos destes lugares chamados polo nome deste santo, sábese pola documentación histórica que houbo lazaretos para os leprosos e outras persoas que padecían enfermidades moi contaxiosas. Por citar algún deles, temos o *Barrio de San Lázaro*, na periferia da cidade de Lugo a carón do Miño e do Camiño Primitivo (Vázquez García 2014, p. 189).

O terceiro santo con máis ocorrencias na toponimia do Camiño é *san Martiño* (oito), catro corresponden a capelas e outras catro a terreos. Seguramente fagan referencia todos estes nomes ao *san Martiño de Tours*, cuxo culto se espallou na Gallaecia desde Braga no século VI, promovido por *san Martiño*

de Dumio (Navaza 2009, p. 193). Esta advocación de inspiración e creación francesa está máis presente na Vía da Prata ca no Camiño Francés.

A continuación, por orde de ocorrencias, aparecen: *santo Amaro* (sete), *san Pedro* (seis), *santo Antón / santo Antonio* (cinco), *san Xiao* (catro), *san Bartolomeu* (tres), *san Caetano* (tres) e *san Mamede* (tres).

De entre todos eles destacaremos brevemente a figura de *san Xiao*, presente na toponimia do Camiño coas variantes *Xián* e *Xulián*, por ser outro santo avogoso dos peregrinos e camiñantes. Segundo a tradición relixiosa, instalouse á beira dun río onde construíu un pequeno hospital para axudar aos peregrinos a cruzalo e darlles repouso, de onde *san Xiao* hospitaleiro; para moitos estudosos e historiadores o seu culto é indicio da existencia de camiños medievais (GNG).

Nomes de santas máis presentes na toponimia do Camiño de Santiago

Na escolma de topónimos relixiosos do Camiño de Santiago que realizamos sobre as trazas estudadas, a santa con máis ocorrencias (dez) é *santa Madalena* ou *Madanela*; delas, seis corresponden a capelas ou igrexas e catro a terreos. É unha advocación moi ligada ao mundo xacobeo. No Camiño levaban este nome moitas fundacións relixiosas das que dependían os hospitais para peregrinos e as antigas leproserías, preferentemente para mulleres. Como exemplo podemos citar a actual *Capela da Madalena* situada en Arzúa, no Camiño Francés, pertencente ao desaparecido convento da Madalena, rexentado polos frades agostiños de Sarria e fundado no século xiv.

As seguintes santas con máis ocorrencias son: *santa Lucía* (cinco), *santa Mariña* (catro), *santa Ana* (tres), *santa Baia / Santalla* (tres), *santa Margarida* (dúas).

Os nomes da Virxe localizados nas capelas, igrexas e terreos polos que pasa o Camiño son: *A Virxe dos Remedios*, *A Virxe do Camiño*, *A Virxe dos Milagres / A Milagrosa*, *A Virxe da Saúde*, *A Virxe das Neves*; *A Virxe Peregrina / A Peregrina*, *A Virxe das Dores*, *A Virxe da Guía*, *A Virxe da Escravitude*, *A Virxe da Virtude*, *A Virxe de Fátima*, *A Virxe das Angustias*, *A Virxe da Asunción*, *A Virxe de Portas Abertas*, *A Virxe da Saleta*, *A Virxe do Loreto*, *A Virxe da Gracia* e *A Nosa Señora do O*.

Topónimos referidos ás prácticas relixiosas dos peregrinos

Por último, non queremos deixar este apartado sen mencionar dous topónimos que nos chamaron moito a atención e sobre os que propoñemos unha simple

hipótese, pois, polo de agora, non achamos información oral ou documental que deite luz sobre eles.

O C. Portugués pola Costa atravesas unhas terras con casas espalladas na parroquia e concello de Nigrán que levan o nome de *O Lugar da Aleluia*. Se temos en conta que o DRAG define *aleluia* como ‘expresión de xúbilo e loanza a Deus, propia das liturxias xudía e cristiá’ e como ‘expresión de alegría ou satisfacción por ver realizado algo que se demoraba ou que supuxo un grande esforzo’, quizais poidamos interpretar dúas motivacións: unha, que desde este lugar se divisase algunha igrexa importante, do mesmo xeito que os peregrinos do Camiño Francés gritaban “Aleluia!” cando vían as torres da catedral de Santiago á súa chegada ao Monte do Gozo; ou que o camiño fose tan costento, pois comprobamos que realmente é un sitio alto, que ao chegar á cima gritasen esa expresión de satisfacción e alivio por superalo.

O Camiño Francés pasa por unha aldea chamada *Abenostre* situada na parroquia de Lestedo, Palas de Rei. Nicandro Ares (2013, II, p. 924) recolle a hipótese de varios historiadores que aseguran que esta palabra era o inicio dun himno que entoaban aquí os peregrinos, pero, tendo en conta unha atestación escrita deste topónimo como *Auenoste* nun documento do ano 1294, considera que pode tratarse dalgún nome persoal descoñecido.

Outros topónimos que denotan certa relación coas prácticas relixiosas poden ser *O Rosario*, nome dunha aldea en Palas de Rei pola que pasa o C. Francés. Este topónimo deriva do latín *ROSARIUM* e sabemos que os peregrinos lle rezaban aquí á Nosa Señora do Rosario (Ares 2013, II, p. 925). Relación con este e cunha orixe semellante é moi probable que teña *O Rosairo* (con metátase do iode) que rexistramos nunhas terras a carón da Vía da Prata, no concello do Riós.

O Espírito Santo

Pola información achegada a *Galicia Nomeada* por Ramón Infante, membro da Asociación Cultural Ardóbriga, sabemos que no medio da ponte de pedra vella de Pontedeume, pola que pasa o C. Inglés, había unha capela e un pequeno hospital para pobres e peregrinos dedicada ao Espírito Santo. Este é o motivo polo que toda esa zona arredor da ponte se coñeza como *O Espírito Santo*. A capela e hospital, coñecidos nos textos como *Capela do Espírito Santo* e *Hospital Pequeno*, quedan no ano 1379, á morte de Fernán Pérez o Bo, baixo á administración dos frades franciscanos do convento de Montefaro.

3.8. Topónimos relativos ás ordes militar-relixiosas que protexían o Camiño e os peregrinos

A primeira orde militar-relixiosa que tivo a encomenda de custodiar os peregrinos que se dirixían a Santiago de Compostela foi a Orde do Temple, aínda que as súas funcións realmente foron máis ben hospitalarias. Esta foi substituída pola Orde de Malta, tamén chamada Orde de San Xoán de Xerusalén ou dos Hospitalarios. Malia que existiron moitos asentamentos templarios en Galicia, só uns poucos deixaron pegada na toponimia.

Situadas nas trazas oficiais do Camiño podemos atopar dúas entidades de poboación chamadas *O Temple*: unha en Pedrafita do Cebreiro, pola que pasa o C. Francés; a outra no concello de Cambre, atravesada polo C. Inglés. O topónimo *Temple* procede do xenitivo do lat. *TEMPLUM* e foi unha orde medieval fundada en Xerusalén por nove cabaleiros franceses despois da primeira cruzada para defender os santos lugares.

Por outro lado, os *Rozavales* que atopamos no C. de Inverno, en Monforte de Lemos e Manzaneda, así como na Vía da Prata ao seu paso por Monterrei, teñen que ver coa Orde dos Cabaleiros de Roncesvales, como ben explica Navaza (2017). O nome homenaxea o máis célebre episodio das lendas carolinxias, segundo a tradición francesa representada pola *Chanson de Roland*. Afonso IX concedeu a esta orde a freguesía de Salvadur, en Terra de Lemos, que desde entón pasou a chamarse *Rozavales*. Tamén deu orixe aos *Rozavales* e *Souto de Rozavales* do concello de Manzaneda.

Por último, rexistramos *A Bailía* no C. Inglés ao seu paso por Carral (entidade de poboación e as súas terras) e mais unha aldea en Ordes. Algúns dicionarios galegos (DdD) recollen a voz *bailía* co significado de ‘territorio sometido á xurisdición dun bailío’. Este *bailío* era un axente da administración real ou señorial, e podía referirse en concreto á Orde do Temple e de San Xoán de Xerusalén.

3.9. Topónimos relacionados coa paisaxe lendaria do culto xacobeo

Para finalizar esta clasificación temática arredor da toponimia do Camiño de Santiago, cómpre facer mención á abundancia de topónimos que temos por toda Galicia relacionados ou motivados por lendas e mitos da tradición xacobeá. Detrás deles divisamos varios escenarios máxicos e sobrenaturais estreitamente

relacionados co culto xacobeo, onde as pedras cobran un especial protagonismo. Se hai dous destinos xacobeos que representan verdadeiros lugares telúricos onde se mesturan os rituais pagáns e cristiáns, eses son Fisterra e Muxía.

Sobre o culto ao Sol en Fisterra xa falan os xeógrafos clásicos da antigüidade, do *Ara Solis*, o altar dedicado ao Sol. Actualmente seguen vindo miles de peregrinos ver como o Sol se mergulla no océano cada tardiña. No monte Facho, en Fisterra, existen mitos e lendas que seguen resultando atractivos para todos os peregrinos que se achegan ver a posta do Sol na fin da terra. Estamos a falar, por exemplo, das *Pedras Santas* do *Monte Facho*, onde se di que está enterrada a Orca Vella, ou o sepulcro antropomorfo chamado *A Cama de San Guillerme*, onde acudían as parellas con problemas de fertilidade.

O santuario da Nosa Señora da Barca, situado na punta de Muxía á que chegou a virxe nunha barca de pedra para darlle folgos ao Santiago Apóstolo, cando este xa estaba desconsolado polo escaso éxito do seu labor cristianizador entre as xentes da comarca, é outro deses escenarios telúricos. Esas pedras máxicas nas que se practicaron rituais pagáns desde tempos inmemoriais tamén foron cristianizadas e, así, *A Pedra dos Cadrís* pasou a ser a propia barca que trouxo a virxe ata alí e *A Pedra de Abalar* a súa vela.

Pero a lenda xacobeá que máis pegadas toponímicas deixou por Galicia adiante, literalmente, foi a do Apóstolo Santiago saltando co seu cabalo de penedo en penedo na loita contra os mouros para expulsalos da nosa terra. Esta lenda repítese en moitas das pedras que atopamos por toda a xeografía galega que teñen, como denominador común, marcas de ferradura. A tradición oral di que son as pegadas do cabalo de Santiago, cando en realidade eran marcas de termo para delimitar territorios (Ferro Couselo 1952).

Esta lenda xerou moitos topónimos como *O Penedo de Santiago*, *A Peneda de Santiago*, *A Pena da Ferradura*, *A Fraga da Ferradura*, *O Penedos das Ferraduras* ou *A Pedra das Ferraduras*, que se repiten ata en 40 lugares distintos do territorio galego. Como podemos ver na figura 25, poucos destes penedos están situados nas trazas oficiais do Camiño de Santiago, pero denotan a transcendencia do culto ao apóstolo ata o punto de a xente crer que ese cabaliño foi quen de saltar a quilómetros de distancia dunhas pedras ás outras.

Outro rochedo que comparte unha orixe etiolóxica parecida á que acabamos de citar é *A Pena Partida*, en Samos, ao paso do C. Francés. Conta a lenda que esta pena partiuna dunha patada o cabalo do apóstolo Santiago para abrirse

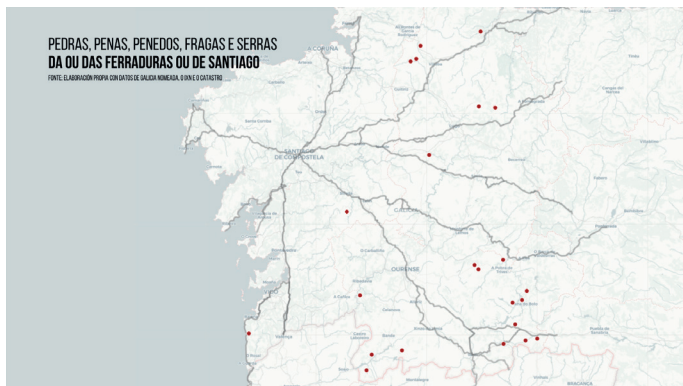

Fig. 25. Localización dos topónimos que teñen unha lenda asociada coas pegadas deixadas polo cabalo do apóstolo Santiago. Fonte: elaboración propia

camiño cara a Compostela e deixou gravada a ferradura na rocha. Hai variantes desta lenda, pois algúns informantes aseguran que en vez do apóstolo foi a virxe. Esta, na súa peregrinación a Compostela chegou aquí e non puido avanzar, polo que mandou que os anxos a partisen cun raio para poder pasar coa súa carruaxe, da que quedaron marcadas as rodeiras na pedra.¹⁴

Xa para finalizar este breve percorrido pola paisaxe lendaria do apóstolo Santiago marcando e nomeando as pedras dos nosos montes, queremos manifestar a nosa intriga ante a incógnita de non saber a motivación de dous topónimos moi interesantes, relacionados coas pedras, que atopamos a carón do Camiño Francés no concello de Pedrafita do Cebreiro. Un é *A Pena dos Tormentos* e o outro *A Pena da Verdade*. En ambos os dous casos xa non existe o elemento pétreo que xerou o nome, pero deixou a súa pegada no nome das terras.

Tendo en conta o significado transparente dos substantivos que conteñen, é probable que a súa motivación teña que ver con algún rito practicado polos peregrinos. Quizais a primeira pedra era unha especie de muro das lamentacións onde os peregrinos confesaban os seus tormentos; aínda que a palabra *tormento* tamén é sinónimo de castigo e quizais fose unha pedra onde axustizaban os malfeitores, coma nas picotas das prazas públicas. Para *A Pena da Verdade* temos varias posibles interpretacións, desde que fose unha especie de *Bocca della Verità* á galega, ata que fose unha pena abaladoira á que se lle facían preguntas para saber a verdade. A práctica deste ritual nas pedras cabalarias ou encabalgadas está moi documentada en Galicia, de aí que se lles chegase a chamar pedras xusticeiras ou

14 Información oral recollida polo autor deste artigo para a súa tese de doutoramento.

proféticas. Agora ben, mentres non consigamos información oral e documental fidedigna, todo isto cómpre deixalo no caixón da especulación.

3.10. Varia

En toda investigación sempre ten que haber un caixón de xastre onde van parar as cousas que non se poden encadrar nunha determinada temática ou das que non se pode confirmar cientificamente a súa pertenza a un grupo. Este é o lugar onde queremos poñer certos topónimos que quedaron fóra da clasificación exposta neste artigo ou que simplemente son sospeitosos de estaren relacionados co Camiño de Santiago, polo seu propio nome ou pola lenda que hai arredor deles.

Un sería *A Previsa*, nome doutra aldea situada no C. Francés ao seu paso por Monterroso. Segundo Nicandro Ares (2013, II, p. 766), este nome semella o plural do neutro PRAEVISUM, participio do verbo PRAEVIDERE ‘prever’, análogo de ‘previr, prover e preparar aquí o necesario’ para seguir peregrinando polo Camiño de Santiago. Polo tanto, segundo esta etimoloxía, podería ser un lugar de aprovisionamento (quizais unha venda) dos peregrinos que se dirixían cara a Santiago.

O seguinte topónimo sería *Rocamador*, nome doutra aldea pola que pasa o C. Francés, no concello de Melide. Este nome semella ser eco do topónimo occitano *Ròcamador* (francés *Rocamadour*), un dos antigos lugares de peregrinación máis celebres do mundo cristián na Idade Media, xunto con Santiago, Roma e Xerusalén. En Galicia, a devoción e as peregrinacións a ese santuario deberon ser moi populares, como demostra a cantidade de legados ao santuario que se facían nos testamentos. Probablemente os peregrinos francos a Compostela axudaron a estender no noso territorio a súa influencia.

Tamén algunhas árbores situadas a carón das trazas xacobeas se converteron en sagradas e, por tanto, foron obxecto de culto dos peregrinos. Así, *O Carballo da Santa*, no C. a Fisterra e Muxía ao seu paso por Negreira, carballo en que colgaban unha caixa petitoria coa imaxe de santa Mariña (Vilar Álvarez 2010, p. 49). Ou o chamado *Carballo do Santísimo*, en Paradela, no C. Francés; temos testemuños orais de que se ía en procesión ata el o día da festa patronal e os peregrinos facían o sinal da cruz cando pasaban diante súa. Xa fóra das nosas

fronteiras, pouco antes da poboación de Rabanal del Camino, en Astorga, as guías tamén falan da existencia dun *Roble del Peregrino*.

Por último, a percepción da paisaxe por parte dos peregrinos ou os sentimentos que esta lles produce pode estar detrás dalgúns topónimos como *A Boavista*, aldea e monte polo que pasa o C. Francés, no concello do Pino; *O Val dos Gozos*, aldea pola que pasa a Vía da Prata en Ourense.

O máis famoso é o *Monte do Gozo*, en Santiago de Compostela, no C. Francés, que xa aparece mencionado no *Códice Calixtino* como *Mons Gaudii*. Os peregrinos que viñan de Francia chamábanlle o *Mont Joie* (Xacopedia). Unha das acepcións que rexistra o DRAG da palabra *gozo* é ‘sensación moi agradable que algo produce no espírito’. Esta sensación era a que lles debía producir a vista das torres da catedral de Santiago aos peregrinos que chegaban polo C. Francés, polo C. Primitivo e polo C. do Norte, despois dunha longa viaxe chea de penurias e emocións. De feito, no máis alto deste monte hai un monumento conmemorativo que representa dous peregrinos manifestando este xúbilo por chegaren a este lugar.

4. CONCLUSIÓN

Neste traballo compilouse un corpus de topónimos que poden estar relacionados co paso de Camiño de Santiago. Nalgúns casos a relación vén dada polo significado do topónimo, noutros, nos menos, por testemuños documentais, noutros polas lendas de tradición oral existentes na base de datos de *Galicía Nomeada* ou recollidas in situ polo autor deste artigo.

Esperamos que sirva de xermolo para que outros investigadores poidan continuar, mellorar ou arriquecer este corpus e mais a súa análise. Sería fundamental estender a investigación a outros territorios, fóra de Galicia, polos que pasa o Camiño de Santiago, para contrastar e comprobar os paralelismos noutras áreas e noutras linguas destes mesmos ou doutros topónimos.

O que realmente temos claro é que, a xulgar pola toponimia, existen tantas variantes dos camiños oficiais como camiñantes pasaron por elas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Ares Vázquez, Nicandro (2012). *Estudos de toponimia galega*. Tomo I. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.245>
- Ares Vázquez, Nicandro (2013). *Estudos de toponimia galega*. Tomo II. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.261>
- Beis Silva, Sandra (2021). De Iacob a Santiago. O camiño dun nome. Santiago na onomástica peninsular. En: Ana Boullón e Luz Méndez, eds. *Estudos de Onomástica Galega VI. A onomástica e o Camiño de Santiago*. A Coruña: Real Academia Galega, 77-97. <https://doi.org/10.32766/rag.384>
- Boullón Agrelo, Ana I. e Méndez, Luz, eds. (2021). *Estudos de Onomástica Galega VI. A onomástica e o Camiño de Santiago*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.384>
- Cabeza Quiles, Fernando (2011). As pegadas xacobeas do concello da Estrada (I). *Miscelánea histórica e cultural*. 14, 199-223. Disponible en <https://library.co/document/qm32vj8y>
- Cabeza Quiles, Fernando (2012). As pegadas xacobeas do concello da Estrada (II). *Miscelánea histórica e cultural*. 15, 261-281. Disponible en <https://library.co/document/q73dxeoy>
- Cabeza Quiles, Fernando (2018). *Toponimia da Estrada*. Terra Nomeada. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.336>
- CAG = Boullón Agrelo, Isabel e Sousa Fernández, Xulio (2006). *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <https://ilg.usc.gal/cag/>
- Carrasco, Lorena e Navaza, Gonzalo (2014). *Toponimia do Val de Fragoso. Beade 3*. Vigo: Universidade de Vigo. Disponible en: <https://toponimia.xunta.gal/es/node/142>
- Castelao (1984). *As cruces de pedra na Galiza*. Vigo: Galaxia.
- CODOLGA = López Pereira, E., Díaz de Bustamante, J. M. e Carracedo Fraga, J., dir. (1994-). *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Disponible en <https://corpus.cirp.es/codolga/>
- DCECH = Corominas, J. e Pascual, J. A. (1980-1991). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- DdD = (2006-2018). *Diccionario de Dicionarios*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://sli.uvigo.es/DdD/>

- DELL = Ernout, A. e Meillet, A. (1985). *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: L. Klincksieck.
- Díaz Fuentes, Antonio (1998). *Toponimia de la comarca de Sarria*. Lugo: Deputación provincial de Lugo.
- DRAG = González González, Manuel, dir. (2006 -). *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/dicionario>
- Farinelli, Arturo (1979). *Viajes por España y Portugal. Desde la edad Media hasta el siglo xx. Nuevas y antiguas divagaciones bibliográficas*. 4 tomos. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.
- Feijoo Ares, Vicente (2014). Las motivaciones de los nombres de las piedras en Galicia. Cultos, ritos y leyendas. En: Joan Tort i Donada, ed. *Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. <https://doi.org/10.2436/15.8040.01.116>
- Ferreira Priegue, Elisa (1988). *Los caminos medievales de Galicia*. Boletín Auriense. Anexo 9. Ourense: Museo Arqueológico Provincial.
- Ferro Couselo, Jesús (1952). *Los petroglifos de término y las insculturas rupestres de Galicia*. Ourense: [edición do autor].
- GNG = Boullón Agrelo, Ana I., coord. (2022 -). *Guía de nomes galegos*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/nomes>
- López Boullón, Xosé Ramón (2019). *Toponimia de Ames*. Terra Nomeada. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.339>
- López Pereira, X. Eduardo (1993). *Guía medieval do peregrino. Códice Calixtino, libro V. Estudio, edición crítica e tradución*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- López Pombo, Luís (1994). Una ruta auxiliar al Camino Francés desde Padornelo a Lamas. *Lucus*. 42, 18-20.
- Navaza, Gonzalo (2009). Parroquias e toponimia. En: F. García Pazos, coord. *A parroquia en Galicia. Pasado, presente e futuro*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 181-201.
- Navaza, Gonzalo (2016). A orixe literaria do nome da Coruña. *Revista Galega de Filoloxía*. 17, 119-164. <https://doi.org/10.17979/rgf.2016.17.0.1873>
- Navaza, Gonzalo (2017). A intervenção régia na toponimia galega medieval. Os nomes de Afonso IX (1188-1230). *Guavira Letras*. 25, 50-78. Disponible en <http://websensors.net.br/seer/index.php/guavira/article/view/561>

- Navaza, Gonzalo (2019). Retoponimizaciones regias medievales en el noroeste peninsular. En: *Actes de la XII jornada d'Onomàstica. Onomàstica Hispànica. Normalització i Investigació. València, 2019*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 113-122. Disponible en https://www.avl.gva.es/documents/31987/54305/Actes_21.pdf
- Navaza, Gonzalo (2021): *Toponimia municipal. Os nomes dos concellos da provincia da Coruña*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.377>
- NG = Xunta de Galicia (2004). *Nomenclátor de Galicia*. Disponible en <http://www.xunta.es/nomenclator/busca.jsp>
- Piel, Joseph M. (1961). Semblanza toponímica de un ayuntamiento: Fonsagrada. En: *Studia Philologica. Homenaje ofrecido a Dámaso Alonso*. Madrid: Gredos, vol. II, 599-608.
- Rodríguez Lemos, Anxo (2018). *Toponimia do Val de Fragoso. Comesaña 5*. Vigo: Universidade de Vigo. Disponible en <https://toponimia.xunta.gal/es/node/180>
- Vázquez García, Carlos (2003). *Toponimia de Guntín de Pallares*. Lugo: Concello de Guntín.
- Vázquez García, Carlos (2014). *A toponimia do concello de Lugo*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/12006>
- Vilar Álvarez, Manuel (2010). *El camino al fin de la tierra*. A Coruña: Asociación Cámaras Oficiales de Comercio, Industria y Navegación de los Caminos Jacobeos.
- Villar Pais, Eduardo (2014). *A toponimia maior do concello de Negreira*. Trabajo de Fin de Grao. Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en: <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/13127>